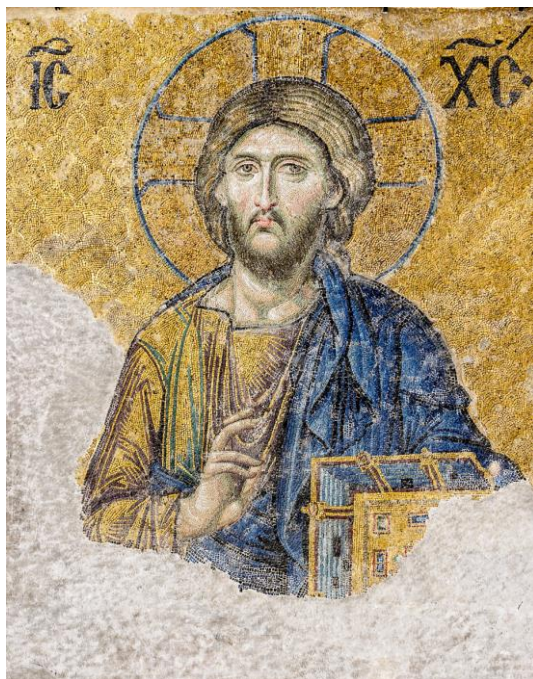

NYTESTAMENTLIG SAMTIDSHISTORIE

Et sammendrag

© LARS RÅMUNDDAL

Ansgar Teologiske Høgskole

FORORD

Dette lille studiekompndiet ble opprinnelig utarbeidet med tanke på å gi studentene som tok *bibelvitenskap KG 1* (10 vekttall av *Kristendoms-kunnskap med religions- og livssynskunnskap*) ved Ansgar Teologiske Høgskole – en relativt kort innføring i nyttestamentlig samtidshistorie på norsk. Men foreliggende sammendrag av den nyttestamentlige tidshistorien vil også i stor grad svare til pensumkravet i forbindelse med omleggingen av grunnfaget fra høsten 2002 til førsteårsstudiet i *Bachelor-studiet i teologi med KRL*.

Kompndiet er utarbeidet primært på basis av følgende framstillinger av NT tidshistorie:

- Noack, Bent: *Det nye Testamente og de første kristne årtider*, København 1997.
- Reicke, Bo: *Kristendommens historiska bakgrund, Den bibliska världen 500 f. Kr. – 100 e. Kr.*, Berlin 1964/Stockholm 1973.
- Qwarnström, R.: *Nyttestamentlig tidshistoria, i: Gerhardsson, B. (utg.): En bok om Nya testamentet*, Lund 1973 (el. senere utgivelser), s. 137-250.

Jeg gjør oppmerksom på at kompndiet ikke utgis for å erstatte pensumlesningen, men for å få en grunninnføring til den nyttestamentlige tidshistorie på norsk språk. Kompndiet følger ikke alltid framstillingen i pensumboken disposisjonsmessig, men for den student som gjerne vil følge med i ”grunnboken” underveis, vil det ikke være vanskelig å finne stoffet hos Noack - ved å bla litt i boken eller ved å se i innholdsfortegnelsen.

Ansgar Teologiske Høgskole

15. september 2000

28. august 2001

16. august 2002

Lars Råmunddal

Innhold

Forord 3

I JØDISK SAMFUNNSLIV, KULTUR OG RELIGION PÅ JESU TID 4

Anbefalt litteratur 4

1. Israel i den storpolitiske tidsramme (500 fKr – 100 eKr) 4

- a) Noen historiske data: En oversikt 4
- b) Israel under persisk og gresk styre 6
- c) Makabéer og hasmonéertiden 7
- d) Israel under romersk overhøyhet 8

2. Landet og folket 10

- a) Landets navn, grenser og karakter 10
- b) Det jødiske folk, jødedommen 12
- c) Den sosiale struktur 14
- d) En jødes liv og det jødiske året 15
- e) Sabbaten 16

3. Viktige institusjoner i det jødiske samfunn 18

- a) Templet 18
- b) Synagogen 19
- c) Jødisk statsskikk og forvaltning 20
 - Det store råd 20
 - Herodes dynasti 21

4. Partier og retninger 22

- a) De skriftlærde 22
- b) Fariseerne 22
- c) Sadduseerne 24
- d) Presteskapet 25
- e) Esseerne 26
- f) Zelotene 27
- g) Oversikt over jødiske retninger på Jesu tid 28

II ROMERSK-HELLENISTISK SAMFUNNSLIV, KULTUR OG RELIGION PÅ NYTESTAMENTLIG TID 29

Anbefalt litteratur 29

1. Generelt om romersk-hellenistisk tid 29

- a) Romersk-hellenistisk tid og den kristne tros utbredelse i det romerske riket 29
- b) Romerske keisere, jødene og de kristne på nytestamentlig tid 31
- c) Noen ord om romersk provinsinndeling og prokuratorer i Palestina 33

2. Trekk fra romersk-hellenistisk kultur og samfunnsliv 34

- a) Bykultur 34
- b) Den sosiale struktur 34
- c) Andre særtrekk 35

3. Religion og livssyn i hellenismen 36

- a) Vitenskap og filosofi 36
 - Rasjonalisme og sannhetssøkning 36
 - Filosofiske retninger 36
 - Platonismen
 - Stoisismen
 - Epikurisme
 - Kynikerne
 - Oversikt over viktige filosofiske retninger 38
- b) Hellenistisk religion 38
 - Gammel og ny religion 38
 - Skjebnetro og fatalisme 39
 - Mysteriereligionene 39
 - Religionsblanding og gnosisme 40
 - Keiserkulten 41
- c) Litt om evangeliet og hellenismen 42

Vedlegg 44ff.

1. Israels landskap i tverrsnitt
2. Landskapsinndelingen på Jesu tid
3. Den gamle israelske kalender
4. Tempelbygget og tempelområdet i Jerusalem
5. Oversikt over Herodes' dynasti
6. Den romerske provinsinndelingen

I JØDISK SAMFUNNSLIV, KULTUR OG RELIGION PÅ JESU TID

Anbefalt litteratur

Skandinaviske språk:

Bilde, P.: Jøderne i hellenistisk-romersk tid. Geografi, historie, politikk og samfundsliv, kapittel 4 i Den nyttestamentlige tids historie, Aarhus **1994**.

Lindeskog, G.: Handbok i bibelkunnskap, Stockholm **1952**, Andra boken, kap. 10,III: Judendomen.

Qwarnström, R.: Nyttestamentlig tidshistoria, Andra delen i En bok om Nya testamentet, Lund **1973** (tredje opplag).

Reicke, B.: Kristendomens historiska bakgrund, kap I-V, Stockholm **1973**.

Engelsk språk:

Bruce, F.F.: New Testament History, **1969**.

Conzelmann, H.: History of Primitive Christianity, (tysk tittel: Geschichte des Urchristentums), **1973**.

Küng, H.: Christianity. Its Essens and History, SCM Press Ltd, London **1995**. Ch. C I: The Jewish Apocalyptic Paradigm of Earliest Christianity.

1. ISRAEL I DEN STORPOLITISKE TIDSRAMME – 500 f. Kr. – 100 e. Kr.

a) Noen historiske data: En oversikt

f. Kr

- 333 Alexander den store åpner vegen til perserriket. Slaget ved Issos.
- 323 Alexander dør. Generalene stider om makten og riksenheten rokket. Egypt under Ptolemaios' dynasti til 30 f. Kr., Syria under Seleukos' dynasti til 64 f. Kr.
- 300 De hellenistiske statene er eksisterer i et labil "likevektsstilling".
- 198 Antiochos III den store tar Palestina fra Ptolemeerne. Sterk helleniseringspolitikk. Rom begynner å vise seg på den politiske arenaen i Østen.
- 167 De lovtro jødene reiser seg mot Antiochos IV Epifanes, som på en for jødene – anstøtelig måte har forsøkt å hellenisere den jødiske religionen. Makkabeernes frihetskamp.
- 164 Jerusalems tempel renses. 25 kisev 164: tempelinnvielsen, og fra og med 163 feires årsdagen for denne høgtid, jf. Joh 10,22, i åtte dager, den s.k. chanukka-festen.
- 162 Judas Mackabeus framskaffer religionsfrihet.
- 152 Hasmoeeren Jonatan blir øversteprest.

- 142 Hasmoeeren Simon skaffer skattefrihet. Judea blir fritt fram til 63 f. Kr.
- 133 Attalos III, den siste kongen i den hellenistiske Pergamon-staten i Lille-Asia, testamenterer sitt rike til Rom for å redde sitt folk fra invasjon. Parallelt med Roms ekspasjon til et verdensrike går det gamle republikanske styresettet i oppløsning.
- 128 Johannes Hyrkanus I (hasmoneisk prestefyrste 134-105) ødelegger samaritanernes tempel på Garissim.
- 104 Under sin ettårige regjeringstid erobrer hasmoneerkongen Aristobulos I Galilea og innleder en kortvarig regjeringstid av dette området.
- 63 Indre stridigheter mellom hasmoeerne leder til at den romerske generalen Pompeius griper inn og besetter Jerusalem og legger Israel/Palestina under romersk styre.
- 40 Herodes erkjennes av romerne som lydrike i Judea og oppretter sitt rike tre år senere.
- 31 Slaget ved Actium. Octavianus blir enehersker i det romerske riket. Den republikanske tiden i Rom er slutt.
- 27 Principatet innledes; den romerske keisertiden starter. Augustus Octavianus innleder en nær 200-årig periode med relativ fred og velstand: Pax Romana.
- 7-4 (?) Jesus blir født.¹
- 4 Herodes den store dør. Hans rike deles mellom hans sønner.

e. Kr.

- 14 Augustus dør og etterfølges av Tiberius (14-37 e. Kr.)
- 26 Pontius Pilatus prokurator i en tiårsperiode i i Provincia Iudaea med residens i Cæsarea ved havet.
- 27 Johannes Døperen begynner sin virksomhet (Luk 3,1)
- 33 (?) Jesus korsfestes.
- 36 (?) Stefanus stenes. Saulus (Paulus) blir en kristen.
- 49 Apostelmøtet i Jerusalem.

¹ Det er mange uklarheter rundt tidfestingen av Jesu fødsel. Her er litt av problematikken: Matt 2,1 forteller at Jesus ble født i Herodes den stores regjeringstid, dvs. før 4 f. Kr.! At det er «den store», går klart fram fra kap 2,22, som forteller at etter Josefs og Marias flukt til Egypt hadde sønnen overtatt.

Lukas er tydeligvis av samme oppfatning som Matteus på dette punkt, da døperens fødsel et halvt år før Jesus, dateres til Herodes regjering, kap 1,5. Men i Luk 2,1ff dateres Jesu fødsel til manntallsinnskrivningen under Augustus. Denne skal iflg historieskriveren Josefus ha foregått år 6 e. Kr. Regner Lukas da med at fødselen har skjedd 10 år etter det Matteus gjorde? Problemet har vært mye diskutert, men løsningen kan jo rett og slett være at det har funnet sted en innskrivning også på Herodes tid - som Josefus ikke nevner i sitt materiale.

Dersom Jesus iflg evangeliene ble født før Herodes død (år 750 etter romersk tidsregning, år 4 etter kristen) og dersom han ble født i desember (noe som imidlertid ikke er sikkert), må hans fødselsår ha vært før år 4 f. Kr. etter kristen tidsregning. Denne tidsregningen ble utarbeidet i begynnelsen av det 6. århundre av en munk og senere i år 1582 fastsatt av pave Gregor XIII. Tidsregningen er tydeligvis så upresis at den «bommer» med 4 eller flere år.

- 50 Keiser Claudius (41-54) fordriver jødene fra Rom, da disse skal ha forårsaket uroligheter med utgangspunkt i en viss "Chrestus" (jf. Apg. 18,2!).
- 60/61 Paulus til Rom.
- 64 Roma brenner. Nero (54-68) legger skylden på de kristne. Mellom 51 og 64 har man fra romersk side altså oppdaget forskjellen på jøder og kristne!
- 66 Det store jødiske opprøret starter.
- 70 Titus inntar og ødelegger Jerusalem. Etter det nasjonale sammenbruddet, reorganiseres den ortodokse jødedommen som religiøs enhet. Akademiet i Jamnia opprettes.
- 94 Religionsforfølgelser mot de kristne under Domitian (81-96).
- 110ff. Lokale forfølgelser mot de kristne i Lille-Asia og Syria. Kristendom som ikke deltar i statens offisielle keiser-kult, kriminaliseres.
- 132 Religiøse og messianske nasjonale motiv forenes i en jødisk revolt, ledet av Simeon bar Kos(e)ba kalt "fyrsten" og "stjernesønnen" Bar Kochba. Opprøret kveles i blod.
- 134 Jerusalem gjøres til romersk militærkolloni, inntil videre stengt for jøder og (jøde)kristne. Den kristne misjonen går imidlertid videre, dels åpent og dels som en underjordisk bevegelse.

b) Israel under persisk og gresk styre

Israel som en del av Perserriket

Spenningen mellom stormaktene i den såkalte store halvmånes spisser, Egypt og Mesopotamia, har utgjort den storpolitiske ramme for GTs Israel. Ved Kyrios' edikt 538 f. Kr. fikk jødene vende tilbake til sitt land. Samtidig ble Israel en del av et virkelig verdensrike, behersket av perserne. Israel utgjorde den persiske provinsen *Samaria*.

Etter jødernes hjemkomst utmerket Jerusalem og områdene rundt seg som spesielt jødisk, mens innbyggerne i Nord-Israel etter hvert dannet et eget samaritansk kulturfellesskap, konsentrert rundt templet på fjellet Garissim. Utenfor Israel vokste i denne tiden *diasporaen*.

Alexander den stores rike

Den gamle grensen mellom øst og vest gikk ved Lille-Asias vestkyst. Grekeren Alexander (336-323) brøt denne grensen ved å lede Makedonia/Grekenland til et felles angrep mot perserne. Etter slaget ved Issos (333 f. Kr.) flyttet Alexander stadig grensene lenger østover. Det endte med at grekeren til slutt behersket et av den antikke verdens største riker.

Men riket gikk fort i oppløsning. Etter Alexanders død begynte hans generaler å kjempe om de ulike områdene. Følgende fem delområder utkrystalliserte seg etter hvert:

- Makedonia
- De greske bystatene, sammensluttet i statsforbund

- Et stort antall småstater, f. eks. Pergamon og handelsrepublikken Rhodos.
- Egypt med Alexandria som hovedstad
- Det seleukidiske rike, et relativt løst statssystem som strakte seg fra den sydlige del av Lille-Asia i vest til floden Indus i øst.

For Israels vedkommende er det Egypt og det seleukidiske riket som er av størst interesse. I Egypt hersket ptoleméerne (alle kongene kaltes *ptolemaios*), og i Syria regjerte en og samme ætt, seleukiderne (alle regentene ble kalt *seleukos* og antiochos). I begge disse rikene var fyrsteætten og herskersjiktet gresk-makedonsk. Gresk kultur ble foretrukket. Det foregikk en ikke liten utvandring fra Grekenland til disse hellenistiske monarkiene i øst.

Aleksander hadde også metodisk anlagt gresk-makedonske bystater (*polis*) i de erobrede områdene. Seleukidene fortsatte med denne metoden for å bygge sitt velde på et system av greske fristater. Full borgerrett hadde kun ledersjiktet og denne retten innebar en rekke privilegier, (jf. Apg 21,39!). Romersk medborgerskap var av samme slag, med selvfølkelig enda mer verdifullt – i nyttestamentlig tid, jf. Apg. 16,36-39; 22,25-29.

c) Makabéer- eller hasmonéertiden

Israel under Syrisk dominans

Israel ble liggende mellom de to hellenistiske rikenes interesseområde. Inntil 200 f. Kr. hevdet Egypt sin overhøyhet over Israel, men 198 f. Kr. ble landet innesluttet i Syria. En syrisk garnison ble stasjonert i fjellene nord for Jerusalem. Den jødiske religionsfriheten (ervert under persertiden) måtte forsvinne. Den høyeste guden som skulle dyrkes over alt var den greske Zeus, med kongen som hans jordiske åpenbarelsesform. Det er dette Antiochos IV's binamn *Epifanes* (=åpenbaring) henspiller på!

I 167 f. Kr. ble det satt opp et Zeus-alter i Jerusalems tempel, kalt ”den ødeleggende styggedom”, jf. 1 Makk 1,54-59; Dan 11,31 og Matt 24,15. Hendelsen resulterte i den såkalte makkabeiske folkereisningen. Som lederskap framstod presten Mattatias og hans sønner, hvorav spesielt Judas med tilleggsnavnet Makkabaios, framstod som folkehelt. I opprøret lykkes det jødene å drive den syriske garnisonen i Jerusalem vekk fra tempelplassen og renske templet fra Zeus-kulten. I ettertid er jødernes chanukka-fest til minne om dette.

Hva den makkabeiske folkereisningen førte til

Etter hvert vant den makkabeiske folkereisningen fram med en rekke jødiske krav:

- religionsfrihet for jødene
- makkabeerne fikk øversteprest og stattholder
- skattefrihet for Judea.

- Judea framstod som egen stat i 142 f. Kr. med egen mynt, ny tidsregning og med hebraisk som offisielt språk.

Etter en viss Hasmon, som skal ha vært makkabeernes stamfar, er det i ettertid blitt vanlig å betegne denne tiden som hasmoneer-tiden. De regjerte i 79 år, først som prestefyrster og seinere med kongetittel.

Hasmoneerne utnyttet et stadig svakere seleukidisk rike, og bygget etter hvert opp en jødisk stat som i sin største utbredelse overgikk Davids gamle kongerike. Men internt i Israel var det ikke enighet om hasmoneernes politikk. De lovfremme og fariseerne ledet an i det ”interne” opprør mot makthaverne.

Oversikt over øversteprester og mackabeisk-hasmoneiske regenter

f. Kr.

etter 200	Simon den rettferdige		
? – 174	Onias II		
174-172	Jesu/Jason I		
171-161	Menelaos		
161-159	Jakim/Alkimus	Mackabeisk frihetskamp under:	
		167-166	Mattatias
		166-160	Judas Mackabeus
		160-143	Jonatan
152-143	Jonatan		
142-143	Simon		
134-104	Johannes Hyrkanos I		
104-103	Aristobulos I (øversteprest og konge)		
103-76	Alexander Janneus (øversteprest og konge)		
76-69	Hyrkanos II	76-67	Dronning Alexandria
67-63	Aristolulos II (År 63 tar romeren Pompeius landet)		
63-40	Hyrkanos II (øversteprest igjen, og fra 47 etnark)		

Virkelige makthavere og Roms representanter:

63-43	Antipater
43-40	Fasael og Herodes
40-37	Antigonos

d) Israel under romersk overhøyhet

Romerne bekjempet i 63 f. Kr. hasmoneer-riket og utøvde sin myndighet direkte gjennom provinsstattholdere og gjennom lydfyrster (jf. Herodes). År 63 festet romerne grepet på provinsen Syria, og det var i denne sammenheng Israel/Palestina ble okkupert. Romernes erobring av de gamle hellenistiske statene fikk sin avslutning i 31 f. Kr. med sjøslaget ved Actium. Da ble Egypt som den siste av de hellenistiske statsdannelsene tillagt det romerske herrevelde.

NTs begivenheter faller altså innenfor den romerske tid. Denne tiden måtte romerne ta hånd om flere mindre jødiske opprør med messianske innslag (jf. Apg 5,36f; 21,38). Mest kjent av disse opprørene er den jødisk-romerske krigen 66-70 e. Kr. og et nytt opprør 132-135 e. Kr.

Den jødisk-romerske krigen 66-70

Bakgrunnen for den jødisk-romerske krigen 66-70 var den romerske ufølsomhet overfor elementære jødiske rettferdighetskrav i tillegg til de jødisk-nasjonalistiske og demagogiske strømninger mot okkupasjonsmakten. Keiser Nero's general Vespasian lyktes i å isolere opprørerne på noen enkelte befestede plasser. Vespasian ble keiser i 69, og hans sønn Titus måtte ta hånd om krigen i Palestina. Jerusalem ble inntatt år 70 og templet brent. Siste opprørsflokk som måtte bekjempes hadde samlet seg i Masada-festningen, og ble endelig nedkjempet år 73.²

Tiden var da inne for å reorganisere den religiøse og politiske ledelse av jødefolket. Verken prester eller sadduseere hadde mulighet til å gjøre sin innflytelse gjeldende. Det var de fariseiske skriftlærde som overtok, og de skapte en for framtida normerende jødedom, ved å opprette en slags teologisk høgskole, det s.k. akademiet i Jamnia (nær Joppe/Jaffa). Seinere – på 100-tallet - flyttet dette til Galilea.

Den andre store reisningen mot romerne 132-135

Det andre større opprøret mot romerne kom under keiser Hadrian år 132. Det er for ettertiden mye uklart rundt dette, men religiøs leder var i alle fall rabbi Akiba. Militær leder var Bar Koziba (=løgnens sønn), av sine tilhengere hyllet som messias under navnet Bar Kochba (=stjernenes sønn). Etter tre år ble opprøret nedkjempet, og tiden var inne for romersk hevn. Jerusalem ble forbudt område for jøder og jødedommen ble forbudt religion i det romerske riket. Jerusalem ble omgjort til romersk militærkoloni.

² Massada er navnet på en sterk festning på et bratt klipp ved Dødehavet. Stedet ble utbygd allerede av makkabeeren Jonatan omkring 150 f Kr. Men det var egentlig Herodes den store som utførte bygningen av de sterke festningene der. Herodes brukte også stedet som sin residens. Massada-festningen kom altså til å spille en viktig rolle i den romersk-jødiske krigen, da jødene som hadde tatt sin tilflukt der, ble utsatt for en langvarig beleiring. 16 april år 73 ble festningen inntatt av romerne. Da fant romerne alle jødene i festningen døde, enten av sult, eller som følge av at de gjenlevende menn først hadde tatt livet av sine hustruer og barn, deretter av seg selv.

2. LANDET OG FOLKET

a) Landets navn, grenser og karakter

Landets navn

Landets navn i Det gamle testamente:

Kanaan - helt til israelittene tok landet etter utgangen fra Egypt.

Israel - fra den tiden israelittene overtok landet og til Salomos død.

Israel, eller Nordriket og *Juda*, eller Sørriket etter Salomos død.

Landets navn i Det nye testamente:

Det som i GT fikk navnet Sørriket, blir i NT som regel kalt *Judea* og innbyggerne der jøder.

Det som i GT fikk navnet Nordriket, blir i NT kalt *Galilea* i nord og *Samaria* i sør.

Da romerne besatte landet, kalte de hele området *Palestina* etter gresk og romersk skikk. Dette var betegnelsen på området mellom Middelhavet i vest og den arabiske ørkenen i øst - og litt mer ubestemte grenser i nord (mot Syria) og ned mot Sinaiørkenen i syd (jfr. Beerseba). *Palestina* betyr egentlig «filistrenes land».

I 1948, da det moderne Israel oppstod, ble det offisielle navnet *Republikken Israel*. I vårt materiale bruker vi delvis navnet *Palestina* der det kan være naturlig, men også det jødiske Israel.

Landskapets karakter

Det er tre karakteristiske trekk ved naturforholdene i Israel.

1) *Fra vest til øst kan vi skille ut fire parallelle hoveddeler:*

- Kystsletten
- Det vestjordanske høylandet
- Jordansenkningen
- Østjordanlandet

To tverrsnitt av landskapet viser tydelig hvilken særegen karakter dette landskapet har, jf VEDLEGG 1: Israels landskap i tverrsnitt.

2) *Landet har sine naturlige grenser*

Mot vest - Middelhavet, mot nord Libanons fjell, mot øst Jordan-elven og de Øst-Jordanske fjell og ørkenområder, mot sør - Neger- og Sinaiørkenen. Det landområdet vi snakker om her utgjør mellom 26 000 og 28 000 km². Det gamle israelitter anså landet som sitt, gitt dem av Gud til Abraham og hans etterkommere. Dette landet strakte seg helt fra Dan ved foten av Hermon i nord til Beerseba i sør, en strekning på ca. 25 mil i luftlinje. Fra Middelhavet til Jordanelven er en strekning på ca 7 mil. Totalt er landområdet på Jyllands størrelse.

3) Landet har få vann-løp

Kun Jordan-elven kan sies å være et større vannløp gjennom Israel. I Vestjordanlandet finnes ut over kraftige vannfall i vinterhalvåret, kun småbekker. I Østjordanlandet finnes derimot flere elver, som: Jarmuk, Jabbok og Arnon.

Vanntilførsel har derfor alltid vært et problem for befolkningen. Kilder med «levende vann», dvs brønner som nådde ned til grunnvannet ble derfor satt ekstra stor pris på. Ellers måtte man ofte nøye seg med å samle regnvann.

Klima og vekstforhold

Vi skal merke oss to særtrekk når det gjelder klimaet:

- Klima og nedbørsmengde er vekslende og følger stort sett landskapets struktur. Vestkysten har fuktige vinder som avkjøles mot høydene. Regnet faller i hovedsak på berglandets vestsider og ved kysten. Ned mot Jordansenkningen ligger landskapet i en «regnskygge». Jeriko f eks har nærmest tropisk klima med sommervarme opp i 50 grader C i skyggen.
- Som helhet er klimaet subtropisk med to markerte årstider:
 - sommer og tørketid (mai - oktober)
 - vinter og regntid (november - april)

Klimaet i Israel har ikke forandre seg noe særlig i løpet av 2000 år. Det har derimot vekstforholdene (flora og fauna). På Jesu tid var landet dekket av skog. Denne har i løpet av århundrene blitt sterk uttynnet. Noe skog er imidlertid blitt plantet av utenlandske vekster. I dyrelivet har det også skjedd forandringer. Rovdyr som løve, bjørn, leopard og ulv er nå forsvunnet, mens hester og kameler er blitt vanligere å se enn på Jesu tid.

Landskapsinndelingen på Jesu tid

De gammeltestamentlige stammeområdeinndelingen eksisterer ikke på nyttestamentlig tid. Vanlig landskapsinndeling i NT er denne: (Jf VEDLEGG 3: Landskapsinndelingen på Jesu tid.)

1) Judea, som brukes i tre betydninger i nyttestamentlig tid:

- Judea som området for Juda stamme med Jerusalem som hovedstad
- Judea som det romerske forvaltingsområdet. (Judea med tillegg av Idumea i syd og Samaria i nord.)
- Judea som betegnelse for hele Palestina.

Viktige byer i dette området er Jerusalem og Betlehem.

2) Galilea

Fram til ca. 100 f Kr passet betegnelsen «hedningenes Galilea», jf Jes 9,1, på dette området. Etter den tid startet en sterk judaiseringsprosess, men det ikke-jødiske innslag i befolkningen forble sterkere her enn i Judea.

Viktige byer som vi kjenner fra NT er Nasaret i syd, og Tiberias, Magdala og Kapernaum langs Genesaretsjøen.

3) *Samaria*

Dette område utgjorde en stor del av det gammeltestamentlige nordrike (Israel). Da dette riket falt i 722 f Kr, lot assyrerne landets ledende jødiske befolkning bli deportert, og tilsvarende befolkningsgrupper fra andre erobrede områder flytte inn. Etter romernes maktovertakelse 63 f Kr, foregikk en sterk hellenisering av området. Samaria besto derfor av et blandingsfolk, noe som også gjenspeiles i NT – jf.:

- Den samaritanske kvinne, Joh 4,9ff
- Den takknemlige samaritan, Luk 17,11 ff.
- Den barmhjertige samaritan, Luk 10,25ff.

Samaritanerne trodde på Gud som jødene, men bygde sin tro utelukkende på pentateuken, dvs Mosebøkene.

Cæsarea ved kysten ble en typisk hellenistisk by, bygd til ære for keiser Augustus. Den gamle hovedstaden Samaria ble også hellenisert bygningsmessig, og fikk navnet Sabaste. Andre kjente steder fra NT er Sikem og Sykar.

4) *Østjordanlandet*

Dette området skimter vi flere steder i NT, og det kalles gjerne som helhet «området øst for Jordan», jf Matt 4,25. Peters bekjennelse ved Cæsarea Filippi (Matt 16,13ff) viser også at Jesus vandret i dette området.

b) **Det jødiske folk, jødedommen**

Ordet jøde eller judeer

Opprinnelig var det medborgerne av Juda rike som ble kalt jøder eller judeere, jf 2 Kong 25,25; Jer 32,12. Men etter Nordrikets undergang (722 f Kr) stod i Judarikets innbyggere som det utvalgte folkets representanter overfor de øvrige folkene, noe som kom til å føre til at ordet jøde ble synonymt med hebreer. Etter det babylonske fangenskapet på 500-tallet f Kr, er uttrykket jøder både blant hedningene og israellittene betegnelsen for alle israellitter (Sak 8,23; Esra 4,12.)

Dette er også Nts språkbruk, jf uttrykket «jødenes konge» i overskriften på Jesu kors, Joh 19,19. Men ordet har ikke bare en nasjonal, men også en religiøs betydning i NT. Dette er særlig tydelig i Johannesevangeliet. En ekte jøde er den som fører et liv som er mest mulig i overensstemmelse med lovens krav. Ofte er ordet i Johannesevangeliet derfor synonymt med ordet fariseer.

Judaismen eller jødedommen

Judaismen eller jødedommen er det jødiske folkets religion slik den ble utformet i og etter eksilet. Begrepet jødedommen forekommer bare ett sted i Skriften, nemlig i Gal 1,14, som samtidig gir en god definisjon av begrepet.

Paulus sier der at han før sin omvendelse gikk videre enn mange av sine samtidige i jødedommen, bokstavelig etter gresk - i judaismen. Derved kom han også i uforenlig motsetning til den kristne tro på Jesus som Messias og frelsen av nåde alene. Vi skal senere komme tilbake til sentrale elementer i den jødiske tro og livsførsel.

Befolkning i Israel og i diasporaen

Geografisk og befolkningsmessig er vi vandt til å knytte ordet jøde til Israel eller Palestina. Vi antar at det på Jesu tid har vært ca 500 000 jøder og ca 100 000 samaritanere av israellittisk avstamning i Palestina. Judea har hatt mest konsentrert jødisk befolkning. De andre landskapene var mer oppblandet med andre folkeslag.

I det som kalles *diasporaen* (gresk ord som betyr «de som er adspredt»), regner man med at det på Nts tid fantes noe slikt som 3 ½ mill jøder. Diasporajødene strekker seg helt tilbake til det 7. og 6. århundre f Kr da jøder immigrerte fra Israel til Egypt av både økonomiske og politiske grunner. Etter det babylonske fangenskap på 500 tallet f Kr forble en betraktelig del av de bortførte jødene igjen i de babylonske områder av det persiske imperium.

I den hellenistiske periode forlot mange jøder Israel både på grunn av kriger og overbefolkning. Både Egypt (Alexandria) og Syria (Damaskus og Antiokia). Fra Syria har mange jøder vandret videre til Lille-Asia. Det jødiske samfunn i Rom vokste ikke minst på grunn av jødiske krigsfanger helt fra Pompeius erobringer (Palestina 63 f Kr) og som en følge av senere jødiske opprør mot romerne.

Det er ikke helt klart hvilken rettslig status de jødiske samfunn hadde i diasporaen. Men man antar at de hadde en relativ fri stilling som «fremmede», og at de i større byer som Alexandria og Antiokia var organisert som borgersamfunn (gresk: politeuma) med utstrakt internt selvstyre. Men det synes ikke som om jødene hadde fullt borgerskap i disse byene. Filon³ og Josefus⁴ kan også vitne om tallrike tilfeller av strid mellom jødene i disse byer og deres ikke-jødiske medborgere. Synagogen kom sannsynligvis pga avstanden til Jerusalem og templet, til å bety enda mer diaporajødene enn for palestina-jødene.

Jødene i diasporaen stod i regelen i nær forbindelse med Israel, og spesielt med Jerusalem og templet der. Mange jøder besøkte Jerusalem på de store høytidene, jf Apg 2,5-13.

³ Filon var fra Alexandria, fra omkring 20 f Kr. Han var en gresk-jødisk filosof som forsøkte å forene jødisk teologi og gresk filosofi.

⁴ Josefus, jødisk historieskriver, f. 37 e Kr – og d. en gang etter 98 e Kr. Det er fra Josefus vi har vår kunnskap om de politiske forhold i Israel/Palestina på NT tid og i den mellomtestamentariske perioden. Han var av fornem presteslekt og sluttet seg som ung til fariseerne. Han ble aktiv i motstanden mot romerne, men unnslopp fra fangenskap og endte opp i Rom, der han brukte resten av sitt liv til å skrive sitt folks historie – så fengslende som mulig for gresk-romerske lesere.

Språk

Hebraisk var på Jesu tid det religiøse språk. Skriften var jo skrevet på hebraisk, og gudstjenesten ble holdt på dette språket. Talespråket var arameisk, som stiller seg til hebraisk omtrent som skandinaviske språk til gammelnorsk eller islandsk (altså nært språkslektskap).

Jesus har talt arameisk. Noen Jesusord på arameisk er bevart i gresk transkripsjon i NT: Mark 5,41; 15,34. Ellers er ord som *abba* (Rom 8,15) og *Gabbata* (Joh 19,33), *Maranatha* (1 Kor 16,22) - arameisk.

Ellers kan man med en viss rett karakterisere gresk som det kulturelle verdensspråk og latin det politiske verdensspråk på Nyttestamentlig tid. Begge språkene ble talt og forstått i Israel på Jesu tid, jf inskripsjonen på Jesu kors på hebraisk, gresk og latin, Joh 19,20.

c) Den sosiale struktur

Den økonomiske og religiøse overklasse

Kløften mellom rik og fattig var ikke så framtrødende i Israel/Palestina som ellers i det romerske riket. Grunnen var at landet ikke var dominert av de romerske storgodsene. Likevel hadde landet en ”overklasse” representert av *herodesætten* og en liten gruppe store *eiendomsbesittere* og *forretningsfolk*. Men den religiøse «adel» var nok mer iøynefallende enn den økonomiske. Denne delen av overklassen bestod først og fremst av *en del av presteskaper som kom fra såkalt fine slekter*. Disse var nært knyttet til templet og de hadde sete i Det store råd. Overklassen bestod også av en tredje gruppe, nemlig *de eldste*, som ofte kom fra de rike godseierfamiliene.

Nok en gruppe hadde de siste århundrene f Kr gjort seg mer og mer gjeldene i landets øverste skikt. Det var *de skriftlærde*. Pga sin lovkunnskap kom de til å spille en viktig rolle i et land der politikk, juss og religion var så sammenvevd.

Hva utgjorde middelklassen og underklassen

Landets ”middelklasse” bestod av *daglønmede arbeidere, små handverkere og forretningsfolk, bønder, fiskere, de folkelige prestene og levittene*. ”Underklassen” bestod av mange *tiggere, en del daglønnet arbeidskraft og slaver*. Slavene stod absolutt nederst på stigen. Det var imidlertid noe forskjell på hebraiske slaver og andre. De jødiske slavene var nemlig beskyttet av den gammeltestamentlige lovgivning, jf 3 Mos 25,39ff. Dette innebar at slaven ikke kunne selges og han skulle frigis etter 6 års tjeneste.

På tvers av dette klassemønsteret kommer to relativt små grupper. Den ene er *mennesker fra andre folkeslag som «fryktet Gud»*. Disse ble ikke sett på som jøder, men jødene så på dem med stor sympati. Den romerske offiseren Kornelius som omtales i Apg 10,1ff. omtales som en som ”trodde på jødene

Gud". Den andre gruppen var *proselyttene* som ved omskjærelse (menn), proselyttedåp og offer gikk inn i jødedommen og ble betraktet som jøder.

Blant jødene fantes det såkalte «*aktede*» yrker - som bondeyrket, forretningsyrket og håndtverk. Men det fantes også «*foraktede*» yrker - dvs yrker som kunne lede til uærlighet, slike yrker som medførte kontakt med illeluktende vesener (f eks griserøkter!) og yrker som kunne lede til utsvevende liv.

DEN SOSIALE STRUKTUR PÅ JESU TID	SOSIALT/ ØKONOMISK	RELIGIØST
"Overklasse"	<ul style="list-style-type: none"> • Kongefamilien • Eiendomsbesittere • Forretningsfolk 	Prestskapet fra de finere slektene Skriftlærde
"Middelklasse"	<ul style="list-style-type: none"> • Håndverkere • Forretningsfolk • Bønder • Fiskere • Prester/levitter • Daglønnede arbeidere 	
"Underklasse"	<ul style="list-style-type: none"> • Tiggere • Slaver 	
På tvers av "klasse-systemet"	De som fryktet jødernes Gud Proselytter	

d) Litt om en jødes liv på Jesu tid

Et jødebarns fødsel - uansett kjønn - var omgitt av glede, men en sønn ble spesielt verdsatt. Navngivningen skjedde på åttende dagen i forbindelse med omskjærelsen. Navnet barnet fikk, hadde alltid en betydning. Omskjærelsen skulle etter loven foretas av barnefaren, men på Jesu tid ble den utført av en spesiell «omskjærer».

Oppdragelsen skjedde i hjemmet. Noe skolegang foregikk for guttens del i synagogen. 12-13-års alderen var viktig, da dette var den religiøse myndighetsalder og gutten ble ansvarlig overfor loven. Dette var også forlovelsesalder for jentene. Ett år seinere kunne bryllupet stå. Forlovelsen var juridisk bindende, dvs at utroskap f eks ble regnet for ekteskapsbrudd. På Jesu tid var monogamiet enerådende.

Det voksne liv var regulert av religiøse bestemmelser, nært knyttet til tempel og synagoge. Til det religiøse liv var det også knyttet mye fest og glede, mens det daglige liv ellers - for de fleste jøder på Jesu tid var forbundet med mange skyggesider. Sykdom florerte, spesielt øyesykdommer og spedalskhet. Sult og fattigdom var også vanlig.

Jødene begravde sine døde. Den døde ble svøpt og salvet og begravd samme dag som dødsfallet forekom. Det var vanlig skikk at den døde ble båret på en åpen bære til gravstedet utenfor byen.

Det jødiske året

Når det gjelder det jødiske året. De fleste av Det nye testamentets forfattere tidfester begivenhetene i overensstemmelse med den gjeldende jødiske kalender. Men noen ganger tar tidfestingen utgangspunkt i ikke jødiske herskere, jf Lukas kap 2. De fleste av hendelsene er satt i relasjon til de store festhøytidene påsken, løvsalsfesten og pinsen. Men noen ensartet praksis på dette punkt finner vi ikke i NT. En viss forskjell fantes også på fariseernes og saduseernes kalender.

Litt mer om Det gamle testamentes kalender

Det gamle testamentets kalender, hadde denne sin rot i to ting: systemet for festhøytidene og kretsløpet i jordbruket.

Feståret, fastlagt av Moses, begynte med påsken. Månedenes plass i rekkefølgen ble bestemt av ut fra påskefeiringen. De andre festhøytidene ble fra starten bestemt ut fra innhøstningstidene og senere ble de bestemt ut fra månedskalenderen.

Jordbrukssesonen kulminerte med frukthøsten (2 Mos 23,16f) og tok til igjen når høstregnet kom og gjorde det mulig å pløye jorden. «Den første dag i den syvende måned» (Tishri) er fremdeles det jødiske nyttår. Kalenderåret under kongene i Juda tok til på denne dagen, og slik var det fram til de babylonske invasjonene ved slutten av det 7. århundre f Kr. Historiske begivenheter ble tidfestet med utgangspunkt i det året den regjerende konge kom på tronen, eller ved henvisning til store nasjonale begivenheter, f eks utgangen fra Egypt.

Se VEDLEGG 3: Den gamle israelske kalender

e) Sabbaten

Sabbaten, slik vi møter den i NT, fikk sin utforming i eksiltiden. Den idemessige bakgrunn er imidlertid 2 Mos 31,15ff. Sabbaten var et av de viktigste skillemerkene mellom Israel og folkene. Utviklingen etter eksilet hadde vært slik at sabbaten var blitt omgitt av flere og flere forskrifter og detaljerte bud. Nå viser riktignok kilder som Mishna og Talmud⁵ at en forsøkte å tilpasse forskriftene til det praktiske livets krav.

⁵ *Mishna* er et hebraisk ord som betyr undervisning eller lære, og er en betegnelse innenfor den jødiske skriftlærdom for den muntlige tradisjonen til forskjell fra den autoritative åpenbarelse som man finner i de gammeltestamentlige skrifter. Den muntlige lærdomstradisjonen har også fått sin skriftlige fiksering. Framfor alt er samlingen av de eldste jødisk skriftlærdes lovtolkning, gjort av Jehuda han-Nasi - ca. 200 e Kr, av stor betydning. Denne er fremdeles grunnlag for de jødiske skriftlærdes debatt om lovens bestemmelser.

Talmud betyr lære eller lærdom, og er betegnelsen på samlingen av de skriftlærdes kommentarer og tolkninger av Mishna. Det finnes to store talmud-tradisjoner – og samlinger: den palestinske (som ble avsluttet på 400-tallet) og den babylonske (som ble avsluttet på 500-tallet). Den babylonske talmud er blitt den mest allment antatte av disse samlingene.

NT viser også klart uoverensstemmelse mellom fariseerne og Jesus om tolkning av sabbats-«teologien». Fariseerne holdt på forskriftenes bokstav, mens Jesus grep tilbake til tanken om sabbaten som fullendelsen på Guds skaperverk, jf Mark 3,4; Luk 13,14f, Joh 5,16f.

Sabbaten fungerte først og fremst som hviledag, ikke gudstjenestedag slik søndagen etterhvert er blitt for de kristne. Templets gudstjeneste var jo daglig, men sabbatofferet markerte sabbaten også i templet. All mat som skulle brukes på sabbaten måtte tilberedes på fredagen - tilberedelsesdagen (Mark 15,42, Luk 23,54). Sabbaten ble innledet med tre basunstøt fra templet. Husfaren i den enkelte familie leste velsignelsen. I det hele hadde sabbaten karakter av å være en gledens dag da en bla spiste riktig og god mat. Sabbaten ble avsluttet ved mørkets frambrudd.

3. VIKTIGE INSTITUSJONER I DET JØDISKE SAMFUNN

Det er da naturlig å først si noe om de to sentrale «polene» i en jødes liv på Jesu tid - nemlig templet og synagogen.

a) Templet

Jerusalems tempel møter vi i tre skikkelser i Bibelen.

- Salomos tempel, 1000 - 586 f Kr
- Serubabels tempel, 538 - 20 f Kr
- Herodes tempel, 20 f Kr - 63 e Kr

I NT er det altså Herodes' tempel vi stifter bekjentskap med. Herodes bygde ikke et helt nytt tempel, men han restaurerte det gamle - slik at det riktignok stod fram i en helt ny skikkelse. Arbeidet begynte 20 f Kr og ble først avsluttet 63 e Kr. Kun få år fikk altså templet stå ferdig i all sin glans før det ble ødelagt i år 70. Motivene for Herodes for å sette i gang det storstilte tempelarbeidet har dels vært å lage et monument til egen ære, og dels å vinne jødisk sympati.

Under arbeidet med templet ble *tempelplassen* gjort dobbel så stor som den var på Salomos tid, med en omkrets på 1 380 m. Selve tempelhuset ble også gjort dobbelt så stort som den gang. Lengden var 50 m, det samme som fronten mot øst (jf T-formen) *Hedningenes forgård* ble liggende som en terrasse omkring det opphøyde tempelområdet. Det var dødsstraff for hedninger dersom de oppholdt seg på noe annet sted enn i ytterkant av denne forgården, jf Apg 21,27ff. Jesus og apostlene brukte å oppholde seg i Salomos søylehall, jf Joh 10,23, Apg 3,11ff.

Innenfor det hellige området lå først *kvinnenes område eller forgård*, dernest *mennenes forgård* - og noe avsondre i forhold til denne - *prestenes forgård*. Lengst mot vest på dette området lå brennofferalteret der prestene gjorde sin blodige tjeneste. Innerst inne - og skjult for offentligheten - lå *det aller helligste*, skilt fra resten med et forheng.

Se VEDLEGG 4: Tempelbygget og tempelområdet i Jerusalem.

Templet og tempeltjeneste møter vi selvfølgelig i konkret skikkelse i NT, men også på en symbolsk eller «teologisk» måte. Hebreerbrevets forfatter f eks templet og tempeltjenesten til å forklare og utdype hva som ligger i den nye pakt med Jesus Kristus som yppersteprest og offer. Totalt kan man si at vi finner følgende beskrivelser av tempelideen i Bibelen: 1) Tabernaklet, 2) Salomos tempel, 3) Serubabels tempel, 4) Jesu legemes tempel, 5)

Menigheten, det åndelige tempel, 6) Esekiels tempel (kap 40-48) og 7) det himmelske Jerusalems som tempel.

En annen ting som er interessant å merke seg er at tempelområdets geografi gjenspeiler det jødiske synet på menneskehetens «klasseinndeling» - med de ulike grupper plassering i forhold til det aller helligste, dvs Gud: Her kommer prestskapet først, dernest jødiske menn, så jødiske kvinner og til slutt - hedningene.

For både palestinajødene og diasporajødene var templet i Jerusalem det selvfølgelig sentrum i deres tilværelse. Men en viktig rolle spilte også synagogen i en jødes liv. Derfor noen ord om denne institusjonen.

b) Synagogen

Synagoge er gresk og betyr forsamling. En regner med at synagogen har hatt sin opprinnelse i diasporaen. Spesielt i eksiltida begynte jødene å samles i lokale forsamlinger for å tilbe Gud. Synagogen fungerte også opprinnelig primært som et bønnested (gresk: *proseuche*). Fra evangeliene kjenner vi spesielt synagogene i Kapernaum (Mark 1,21) og Nasaret (Luk 4,16).

Selve bygningen var enkel: En forsamlingssal med et galleri for kvinnene og en frontvegg med arken, dvs et skap med skriftrullene. Ansvarlig for bygningen stod en synagogeforstander (jf Mark 5,22) og en vaktmester (jf Luk 4,20). Det var vanlig med gudstjenester på sabbaten og på festdager, iblant også på mandag eller torsdag.

En gudstjeneste en sabbat formiddag foregikk stort sett etter dette mønsteret:

- Bekjennelsen «Hør Israel» ble lest i kor, med påfølgende velsignelse.
- Forbønnstund med en forbeder innfor arken.
- Opplesning fra loven (pentateukrullen). Tre, fem eller sju forelesere leste hvert sitt avsnitt. På Jesu tid var det mange som ikke forstod hebraisk, derfor var det vanlig med en oversetter (targum) som ga en parafraiserende oversettelse på aramaisk.
- Opplesning fra profetene, dvs fra det vi kaller de historiske og profetiske bøker i GT. Forbederen eller siste pentateukleser leste selv eller ba en på oppdrag å lese. Det ser ut til at det på Jesu tid har vært mulig å selv velge tekst, jf Luk 4,17ff, der Jesus velger Jes 61,1-2 - som ikke finnes i de offisielle listene over tekster til opplesning. Oppleseren kunne hoppe over avsnitt, men aldri kutte av på slutten av et avsnitt slik Jesus gjorde!
- Preken, jf Luk 4,20 - der Jesus satte seg på lærestolen. Det var vanlig at predikanten kom med skriftlærdom i sin preken, men Jesus kom med noe spesielt, nemlig en «forklaring» av seg selv som den lovede Messias. Predikanten kunne også holde et tematisk foredrag, jf Apg 13,15 der Paulus holder et slikt i Antiokia-synagogen.
- Til slutt: Velsignelsen.

Ved siden av gudstjenesten hadde synagogen også en viss sosial funksjon som et forsamlingshus med barneundervisning og noe fattigpleie. Til og med pisking (jf Matt 10,17) og bannlysning (jf Luk 6,22) kunne foregå der.

c) Jødisk statsskikk og forvaltning

På bakgrunn av NT, og spesielt evangeliene, kan det være naturlig å sette fokus på to faktorer i forbindelse med jødisk statsskikk og forvaltning på nyttestamentlig tid:

- Hvilken myndighet og funksjon Det store råd hadde
- Hvordan Herodesdynastiet fungerte både i forhold til jødefolket og i forhold til den romerske okkupasjonsmakt

Det store råd

Det var Det store råd (gresk: *synedriet*) som stod for indre jødisk forvaltning og for rettsvesenet. Rådet bestod på Jesu tid av 71 medlemmer.

Øverstepresten var den selvskrevne ordfører. Ved siden av ham satt det 70 rådherrer. Disse fordelte seg i tre maktgrupper, jf Mark 11,27 og Apg 4,5:

- Øversteprestene (såkalte "rådherrer" som gruppe)
- De eldste («lekmannsadelen»)
- De skriftlærde (den teologiske og juridiske ekspertise)

Forskerne er ikke enige om hvilken makt Det store råd egentlig hadde, men det synes klart at øverstepresten på mange måter hadde en nøkkelposisjon både innad overfor jødefolket og utad ovenfor de romerske myndighetene. Han var den mektigste mannen i landet etter den romerske prokuratoren - og han hadde både kultiske og politiske funksjoner.

Øverstepresten hadde full rett til å dømme etter jødisk lov, men når det gjaldt dødsstraff, måtte den romerske stattholderen godkjenning, jf rettergangen mot Jesus. Dette forhindret ikke jødene i enkelttilfeller å ta loven i egen hånd, jf f eks Stefanus Apg 6 og 7.

I tiden 37 f. Kr. til 70 e. Kr. skal 28 øversteprester ha fungert, deriblant følgende e. Kr.:

6-15	Hannas
16-17	Eleaser, Sønn av Hannas
18-37	<i>Kaifas</i> , svigersønn til Hannas (ledet rettsaken mot Jesus i Det store råd, jf. Matt 26,3.57; Luk 3,2 Joh 11,49; 18,13ff. 24. 28; Apg 4,6)
37	Jonatan, sønn av Hannas
37-41	Teofilos, sønn av Hannas
Ca 42?	Mattias, sønn av Hannas
47-58/59	<i>Ananias</i> , var øversteprest da Paulus ble ført fram for Det store råd. Det var han som kalte apostelen "du kalkede vegg" og uttalte en straffedom fra Gud over ham, jf. Apg 23,2ff; 24,1. Ananias ble myrdet av jødiske ekstremister ca 66 e Kr. i forbindelse med uroligheter som gikk forut for opprøret mot romerne.

Herodes dynasti

Formelt sett var det jødiske folk et kongedømme på Jesu tid. forfedrene til *Herodes den store* hadde gjort karriere under hasmoneerne, og da romerne fikk herredømme over Palestina, holdt Herodes seg inne med de romerske myndighetene. Ca år 40 fikk han tittelen tetrark⁶ av Gallilea, og noe senere (år 37) fikk han kongetittel over det vi i dag kaller Israel.

Helt fram til sin død år 4 f Kr, regjerte han over jødene - som imidlertid så på ham som en oppkomling og en halvhedning. Han utnevnte øversteprester og gjorde det han kunne for å redusere Det store råds myndighet.

For øvrig regjerte han med mistenksomhet og despoti og utryddet farlige motstandere bl a noen av sine egne sønner. Overfor romerne var Herodes kun en lydrike, noe som innebar at han ikke kunne starte noen krig eller prege mynter i gull eller sølv. Etter år 4 f Kr ble hans rike delt mellom hans sønner:

- *Arkelaus* - født ca 25 f Kr. Han var etnark⁷ over Judea og Samaria. År 4 f Kr ble han forvist.
- *Herodes Antipas* - født ca 23 f Kr, og var tetrark over Galilea og Perea 4 f Kr til 39 e Kr. Først gift med en nabateisk⁸ prinsesse, deretter med Herodias (datter til hans halvbror Aristobulus). År 39 ble han forvist.
- *Filip* - født ca 24 f Kr. Tetrark over Nord-Transjordanlandet 4 f Kr til 34 e Kr. Gift med Antipas stedatter Salome. Død barnløs 34 e Kr.

Agrippa I får i 37 e Kr Filips tetrarki og blir konge over hele Judea. *Agrippa I* førte en politikk som tilgodeså jødiske - spesielt fariseristiske interesser. Han satte derfor i gang en forfølgelse av de kristne, som vi leser om i Apg 12,1-19. *Agrippa I* døde år 44 e Kr, jf Apg 12,19-23.

Agrippa II lot romerne ikke bli konge umiddelbart pga farens «jødiske» politikk. Men år 50 oppnådde han å bli konge, og han regjerte da til år 94. Han møtte Paulus i Cæsarea, jf Apg 25,13ff.

Se VEDLEGG 5: Om Herodes-dynastiet.

⁶ Tetrark (gr.) = en fjerdingsfyrste eller vasallfyrste over et mindre område under romersk overhøyhet.

⁷ Etnark (gr.) = en stattholder eller befalingsmann over en provins.

⁸ Nabateer er betegnelse på et folk som i senjødisk og kristen tid bodde i transjordan landet og i området syd for Dødehavet og mot Det røde hav. Man regner med at navnet er fra en arabisk stamme *nabutu*.

4. PARTIER OG RETNINGER PÅ JESU TID

Det er noen partier og retninger som er svært framtrædende i evangeliene, derfor er det viktig å få kjennskap til hva disse står for. De gruppene det spesielt er snakk om er: de skriftlærde, fariseerne og sadduseerne. Presteskapet er også en gruppe vi stadig møter - spesielt i evangeliene, og derfor tar vi dem med her. En gruppering vi ikke direkte støter på i NT er esserne, men da vi vet at dette var en retning som fantes på Jesu tid, tar vi dem med i vår gjennomgang. Zelotene vil vi også si noen ord om.

a) De skriftlærde

De skriftlærde var eksperter i fortolkning av loven, og som før nevnt, var de medlemmer av Det store råd. De var i moderne forstand både teologer og jurister.

Opprinnelsen til de skriftlærde som «yrkesgruppe» finner vi i etter-eksilsk tid, dvs i tiden etter 538 f Kr. Esra vente tilbake til Israel som persisk kommisær og jødisk lovekspert. Han skulle sørge for undervisning av loven og tilsettelse av dommere. Levitter ble satt til å undervise folket, og en slik skriftlærd skulle fungere både som embetsmann, lærer og dommer. Med sin solide bakgrunn i studier av Moseloven, var de kvalifiserte jurister med allsidig bakgrunn i teologi, juss og filosofi.

De mest ansette av de skriftlærde hadde elever. Paulus sier at han har sittet ved Gamaliels føtter, jf Apg 22,3. De mest berømte av de lærde ble kalt *rabbi*, (hebraisk ord for lærer eller mester). Jesus selv fikk denne tittelen, selv om han ikke hadde gjennomgått de formelle studiene, jf Joh 7,15. Innholdet i Jesu lære stod imidlertid i sterk kontrast til de skriftlærde og fariseerne, jf f eks Matt 23.

I etterbibelsk tid ble det vanlig at de skriftlærde gjennomgikk en høytidelig ordinasjon, og at de fikk tittelen *rabbi* bare i form av en eksamensgrad.

b) Fariseerne

Røttene til den fariseeristiske bevegelse finnes antakelig i eksiljødedommen i Babylonia (fra 587 f Kr) og i restforsamlingen i Jerusalem, og fariseerne har videreutviklet det lærdomsideal som Esra og levittene foreleste. Men først senere finner vi i kildene omtalt et eget fariseerparti. Men hvem var egentlig fariseerne og hva sto de for?

Betegnelsen fariseer har sammenheng med et verb som betyr å *skille* eller *avsondre*. Men det er uriktig å oppfatte fariseerne som en separatistisk bevegelse i vanlig betydning av begrepet. Bo Reiche sier: «Såvel i NT som hos Josefus og for en stor del også i den rabbiniske litteraturen opptrer fariseerne langt i fra som noen isolert sekt, men heller som et ekspansivt borgerparti med tydelige sosiale forbindelser» (Reiche 1964:145).

Der er antakelig mest riktig å oppfatte fariseerne som «puritanere» eller renhetsivrere. Og da er vi ved det mest sentrale i deres livssyn: Gud hadde gjennom Skriften, tradisjonen og de skriftlærde åpenbart renhetens normer. Fariseerne ville virkeliggjøre denne åpenbaring og dette ideal og stille det til samfunnets tjeneste. De stod med andre ord for en idealistisk sosialpolitikk med tanke på å gjennomføre den gamle paktstanken.

Det etiske ideal for fariseerne var derfor å leve et liv i levittisk, dvs prestelig, renhet. Lovens renhetsforskrifter for de levittiske prestene ble tolket til å gjelde den enkelte jødes liv. Av dette fulgte foreskrifter om tiende (Matt 23,23), det å være et forbilde i å gi almisser (Matt 6,2), følge døgnets bønnetimer (Matt 6,5) og regelmessig faste (Matt 6,16, Luk 18,2). Av dette etiske idealet fulgte også at fariseerne gikk med iøynefallende bønnesnorer på venstre overarm og dusker i mantelens fire hjørner (Matt 23,5).

Vi har sagt at fariseernes etiske ideal var av sosial karakter. Av dette fulgte at fariseerne deltok aktivt i forvaltning og rettspleie, men også at de dannet foreninger der det levittiske renhetsideal kunne omsettes i praksis og der det var strenge regler for opptak. Paulus hadde jo også studert under Gamaliel og var blitt fariseisk lekmannsbror (Apg 23,6; 26,5; Fil 3,5). Kanskje har han hatt planer om å studere videre og avlegge eksamen som rabbi?

Hvorfor reagerte fariseerne så sterkt på Jesu forkynnelse? Vi kan trekke fram tre områder som fariseerne reagerte spesielt sterkt på:

- Fariseerne tålte ikke at Jesu ord og gjerning av mange mennesker ble oppfattet som en høyere åpenbaring, jf Matt 7,29; 12,23ff.
- De så med mishag på at Jesus forkastet deres lovtolkning, jf Matt 9,11 m par.
- Et irritasjonsmoment var også at Jesus kritiserte fariseernes og de skriftlærdes maktstilling, jf Matt 23,2ff.

For å bekjempe Jesus gikk fariseerne inn i samarbeid både med herodianerne, sadduserne og øversteprestene. På mange måter er det riktig å si at Jesus ble et offer for denne innenrikspolitiske konstellasjonen.

Iflg Acta er det imidlertid tydelig at fariseerne var mer positive mot den kristne forsamlingen etter Jesu død. Fariseeren Saulus forfulgte riktig nok den kristne menigheten (Apg 9,1ff; Fil 3,5ff), men urmenigheten kunne etter tolv - tretten år regne med flere fariseere som medlemmer, jf Apg 15,5. Ja, vi ser også at fariseistiske skriftlærde kunne uttale seg med mildt om Paulus i Det store råd, jf Apg 23,9.

I det hele, sier Bo Reiche, utøvde fariseerpartiet under hele aposteltiden større og større innflytelse på Det store råd og på regjeringen. Etter år 70 lyktes det fariseerne å gjenopprette Det store råd som et juridisk akademi i den keiserlige byen Jamnia.

c) Sadduseerne

Betegnelsen sadduseer er spesiell, og det er usikkert hva den peker tilbake på.

- Det har vært forslag på øverstepresten Sadok, øversteprest på Salomos og Davids tid, jf. 2 Sam 8,17; 15,24-29,35. Men problemet er bare at vi ikke noe sted i kildene finner støtte for at sadduseerne gjorde krav på å ha Sadok til forbilde eller stå i noe åndelig slektskap med ham, noe derimot esseerne gjorde.
- Iflg rabbinsk tradisjon skal sadduseerne stamme fra en skriftlærd fra det 2 årh f Kr med navnet Sadok. Men heller ikke dette kan en påvise med sikkerhet.
- Dette gjør at mange går språklig til verks når de skal finne betydningen av begrepet sadduseer. Kan hende er vi ikke langt unna opprinnelsen til begrepet i de hebraisk ordformene *saddiq*, som betyr en som har rett, og *sadduq*, som betyr en som utøver rett. Denne forklaringen av begrepet kan i hvert fall passe sammen med den strenge innstilling til retten som sadduseerne var kjent for.

Hva stod egentlig sadduseerne for?

Først skal vi merke oss at de ville stå på Skriften, og Skriften alene. De avviste nemlig den fariseistisk-rabbinske tolkningstradisjonen eller lærer. På denne måten kom sadduseerne til å representere en slags religiøs konservativisme, mens de i praktisk politikk kunne gå ganske langt i samarbeid med hellenistisk-romerske kretser. Det er altså ikke riktig at de var irreligiøse - slik de noen ganger er blitt framstilt.

Men det er riktig at de når det gjelder teologiske lærespørsmål avviste oppstandelsestro og engletro, jf Mark 12,18 og Apg 23,8. Dette henger sammen med deres sterke konsentrasjon omkring tilværelsen i denne verden. De lærte at mennesket var helt og holdent ansvarlig for sine handlinger. Hvert menneske måtte sone for sine egne onde handlinger allerede i dette liv. Derfor fornektet de også sjelens videre eksistens og kroppens oppstandelse etter døden. I tillegg kan man si om deres gudstro generelt at den er deistisk, dvs Gud eksisterer, men han er tilbaketrasket i forhold til skaperverket.

Jordnær rettferdighet - styrt av de skrevne lovene som norm for retten, er kanskje det som best beskriver sadduseernes livsanskuelse. I praksis slo dette ut slik at sadduseerne var ytterst strenge i sin rettsforståelse og rettspraksis. Sadduseerne var altså et konservativt overklasseparti som gikk inn for en sterk øvrighet som kunne gjennomføre deres «rettferdighetsteologi».

Om både sadduseerne og fariseerne kan man si at dette var to retninger innenfor den jødiske skriftlærdom - som begge respekterte loven, men som skilte seg fra hverandre i politikken.

d) Presteskapet

De to neste gruppene vi skal se på var begge opptatt av gudstjenesten, men de oppfattet religionen på forskjellig måte - nemlig prestene og esserne.

Det forutsatte ingen teologiske studier for å gå inn i tempeltjenesten, men kulttjenesten i jødedommen var bundet til bestemte familier. Dette innebar at det var bestemte familier som hadde fått tjenesten betrodd. Tre gammeltestamentlige personer spilte i denne forbindelse en spesiell rolle: Levi, Aron og Sadok (prest under David og Salomo).

Det prestelige hierarki fikk etterhvert denne struktur:

- De fornemste prestene, Sadoks ætlinger (1 Krøn 24,6)
- De vanlige prestene, Arons ætlinger (1 Krøn 24,1)
- De underordnede kulttjenerne, Levis ætlinger (1 Krøn 24,20)

Etter siste halvdel av 200-tallet f Kr var det ikke Sadok-ætlinger som hadde øversteprestembetet, men vekslende familier. På nyttestamentlig tid snakker vi om Hannas-dynastiet. Men det er tydelig at forestillingene om en spesiell prestelig adel var levende, jf Apg 4,6.

Templet hadde noen permanente - og mer administrative funksjoner - som øverstepresten og tempel-øverst. Disse overvåket tempeltjenesten og grep inn dersom det skulle oppstå problemer i gjennomføringen av tjenesten. Ellers var prestenes tjeneste ordnet i vaktavdelinger, og det var vanlig at en prest kunne bo hvor som helst og ha et hvilket som helst yrke, jf Apg 4,36 og Luk 10,31f. Jf også hva som sies om Sakarja i Luk 1,8.

Det var vanlig at en avdeling varte fra sabbat til sabbat, men en kunne også få tjenestegjøre f eks to ganger i året. Til en vakt behøvdes det ca 300 prester og ca 400 levitter. Dette betyr at antallet prester kan ha vært ca 7 200 og antallet levitter ca 9 600.

Prestene utførte følgende kulthandlinger i templet:

- To ganger daglig renses de tempelsalen eller det helligste med røkelse.
- To ganger om dagen frambar de brennoffer på forsamlingens vegne sammen med en del andre offer.
- Ved årsmøtene måtte prestene bære fra et større antall forsamlingsoffer av forskjellig slag.
- Prestene måtte også bære fram private fellesskapsoffer eller takkeoffer for mennesker som besøkte templet. Når en tenker på at det ved noen høytider kunne være titusener av pilegrimer i Jerusalem i tillegg til de fastboende jødene, er det ikke vanskelig å tenke seg at dette kunne føre til vanskeligheter med tanke på ofringskapasiteten. Det var da også vanlig at vaktstyrken ble forsterket ved slike anledninger.

Det høye kostnadene som var knyttet til tempelbygget, tempeldriften og offertjenesten, ble dekket av skatter og gaver. Fra hele «verden» (jf diasporajødene) kom den årlige tempelskatten inn til Jerusalem. Lik skatt ble pålagt alle jødiske menn over 20 år. Prestene var unntatt. Da tempelmynten som skatten skulle betales med ikke lenger var tilgjengelig, måtte betalerne veksle den til seg i provinsen eller i templet, jf Matt 21,12.

e) Esseerne

Esserbevegelsen støter vi ikke direkte på i NT, men vi tar den med her for å belyse den allmenne bakgrunn for NT. Det kan heller ikke bevises at verken døperen Johannes, Jesus selv - eller noen annen sentral skikkelse i NT, har hatt noen forbindelse med esseerne. Men spørsmålet har vært mye diskutert av nyttestamentlige historikere - spesielt siden Qumranfunnet i 1949.

Esseer-bevegelsen var et spesielt samfunn av prestelig eller ordenslignende art. Esseerne avviste tempeltjenesten, og de ville selv være de åndelige representanter for Sadoks prestedømme. De betraktet seg selv derfor som en eksilforsamling ledet av de rettmessige sadokprestene. De levde i ordenslignende samfunn med skriftlærde i sin midte som høyeste autoritet. De avgrenset seg sterkt fra samfunnet ellers, og ideologisk (teologisk) var de enda mer idealistiske enn fariseerne: Paktsfolkets levittiske renhet var ikke nok for dem, uten de ville forsøke å virkeliggjøre presteskapets kultiske renhet i munkelignende samfunn, jf f eks 3 Mos 21,1ff.

Navnet esseer har sammenheng med et aramaisk ord for hellig. Og begrepet opptrer først hos Josefus da han beskriver hendelser fra 140-årene f Kr. Det vesentlige i esseismen var da også de eksklusive forestillingene om hellighet. Mens fariseerne ivret for å virkeliggjøre loven i det bestående samfunn, ville esseerne med sine prestelige ideal konsentrere seg om den åndelige forløsning - mer gjennom apokalyptisk fordypping.

Qumranfunnet fra 1949 avdekket en stor esseisk boplass ved Qumran - et platå ved Dødehavets nordvestre strand. Og det er ingen tvil om at qumranforsamlingen og esseismen representerer samme bevegelse.

f) Zelotene

Zelotbevegelsen var egentlig et religiøst/politisk parti med bakgrunn i fariseeistiske kretser. Zelotene kan sees på som en aktivistgruppe som med våpen i hånd ville tvinge fram et nasjonalt Messiasrike. En zelot betyr da også egentlig en som ivrer.

Det var naturlig at en del eventyrere og «voldelige» var tiltrukket av dette partiet. Det er mulig at Barabbas var en zelot, jf Matt 27,16ff. Men hovedmassen i bevegelsen bestod av religiøst inspirerte revolusjonære som

dels deltok i mindre messianske reisninger, jf Apg 5,37, og som dels ble de ledende i forsøket på å kaste ut romerne år 66-70.

Når Simon har tilnavnet ivrerer (eg. zeloten), må det bety at han i hvert fall ved den tiden han ble kalt av Jesus har vært tilhenger av denne retningen, jf Luk 6,15. De som i Apg 21,38 kalles «knivstikkere» eller «dolkmenn», kan ha vært en «terroristgruppe» blant zelotene. Disse var kjent for sine terrorhandlinger mot romerne og for lønnmord på romervennlige jøder.

I tillegg til disse grupperingene vi har gjennomgått, gjennomgår Qwarnström tre grupper som vi her bare kort nevner:

- *De stille i landet*. En betegnelse som spesielt refererer seg til Salme 35,20, og som spesielt går på de ikke partitilhørende fromme jøder som levde i forventning på den kommende Messias.
- *Samaritanerne* utgjorde et selvstendig israelsk-religiøst samfunn med utgangspunkt i landskapet Samaria.
- Fra den jødiske diasporaen kjenner vi til en ikke alt for tallrik skare jødiske filosofisk orienterte mennesker – som skapte Qumran-lignende samfunn i Egypt med fokus på askese og mer intellektuell religiøs virksomhet. Her stod allegorisk utlegging av jødernes hellige skrifter i sentrum. Likeledes studium av samfunnets egne skrifter, diktning, samt intensiv bønn og meditasjon. Man har tenkt seg at disse ”therapeutene” (som de ble kalt) kan ha vært mønster for de senere kristne eremittene i Egypt. Religionsfilosofen Filon fra Alexandria omtaler disse i sitt skrift ”De vite kontemplative”.⁹

⁹ Filon var virksom rundt tiden for Jesu fødsel og antakelig fram til 40-tallet e. Kr. Gjennom sitt forfatterskap på gresk har han øvet betydelig innflytelse bl.a. på mange av de s.k. kirkefedre. Men hans påvirkning i sin samtid har ikke vært stort mer enn en begrenset skare innenfor den alexandrinske jødedom.

Oversikt over jødiske retninger på Jesu tid

JØDISKE RETNINGER	Opprinnelse	Hva de stod for	Samfunnssyn og funksjon	NT
Skriftlærde	Ettetereksilsk tid. Esra jødisk lovekspert. Fungerte som embetsmann (persisk), lærer og dommer	Eksperter på fortolkning av loven. Lovlærere (rabbi) Loven skulle anvendes på alle livets/samfunnets områder.	Medlemmer av Synedriet Teologi og juss gikk hånd i hånd.	Evangelieni: Matt 23. Jesus, Joh 7,15 Paulus elev av Gamaliel: Apg 22,3
Fariseere	Eksiljødedommen i Babylonia og i restforsamlingen i Jerusalem. Betegnelsen fra et verb som betyr å avsondre.	Puritanere eller renhetsivrere. Renhetens normer åpenbart gjennom Skriften, tradisjonen og de skriftlærde. Dette ideal skulle vireliggjøres i samfunnet. Det levit-tiske renhetsideal skulle gjelde for alle jøder.	Ikke en isolert sekt, men et ekspansivt borgerparti. Idealistisk sosialpolitikk for å gjennomføre den gamle paktstanken. En rekke regler for rett oppførsel. F. deltok aktivt i forvaltning og rettspleie.	Hvorfor f. ikke tålte Jesus: 1) Han presenterte en høyere åpenbaring, Mt 7,29 2) Han forkastet deres lovtolkning, Mt 9,11 3) Han krit. deres maktstilling, Mt 23,2ff. Paulus fariseistisk lek-mannsbror, Apg 23,6; Fil 3,5. Kristne f. Apg 15,5
Sadduseere	Usikker bakg. for begrepet: <ul style="list-style-type: none"> Øverstepresten Sadok En skriftlærd fra 2. årh f. Kr. Fra et hebr. ord som bet. ha el. utøve rett. 	Ville stå på Skriften alene, og avviste den fariseistisk-rabbinske tolkning. Avviste oppstandelsestro og engletro. Konsentrert på tilværelsen i denne verden. Gudstroen kunne være deistisk.	Teol. "konservative", men pragmatiske i politikken (samarb. med romerne). Konservativt overklasseparti. Jordnær rettferdighet – styrt av de skrevne lovene som norm for retten.	Mark 12,18; Apg 23,8. (NB. Fariseerne og sadduseerne med samme ideal, men forskjellig strategi: F. stram jødisk ("lukket") linje, S. åpen ("helleniserende") linje.
Presteskapet	Kulttjenesten bundet til best. familier: Det prestelige hierarki, jf 1Krøn 24,1ff: <ol style="list-style-type: none"> Det fornemste prestene, Sadoks ætlinger De vanlige prestene, Arons ætlinger De underordnede kulttjenerne, Levis ætlinger 	Utførte kulthandinger i templet: <ul style="list-style-type: none"> To ganger daglig – renselse av tempelsalen med røkelse To ganger daglig – brennoffer på forsamlingens vegne Ved årsfestene frambæring av forsamlingsoffer av forskjellig slag. Frambæring av private offer for mennesker som besøkte templet. Prestene unntatt for tempelskatt. Templet hadde også permanente administrative funksjoner, som øverstepresten og tempel-øverst, som overvåket tempeltjenesten.		Vaktavdelinger – fra sabbat til sabbat. To ganger i året. Prestene kunne bo hvor som helst. Apg 4,36; Luk 1,8; Luk 10,31f.
Esseere	Esseer – sammenheng med et aram. ord for hellig. Hos Josefus besk. 140 f. kr.	Et samfunn av prestelig eller ordenslinjende art. Avviste tempeltjenesten, og ville være åndelige repr. for Sadoks prested.	Mer idealistiske enn fariseerne: ville virkeliggjøre presteskapets kultiske renhet i munkelignende samfunn.	Finner ikke bev. i NT. Mye diskutert i forskningen om Jesus, ev. døperen Johannes, var påvirket av dem. Jf Qumran 1949.
Zeloter	Bakgrunn i fariseistiske kretser. Zelot betyr en ivrer.	En aktivistgruppe som med våpen i hånd ville tvinge fram et nasjonalt messiasrike.	Naturlig at eventyrere og "voldelige" ble tiltrukket av partiet. Hovedmassen i partiet har nok bestått av religiøst inspirerte revolusjonære som deltok i mindre messianske reisninger og i forsøket på å kaste ut romerne.	Barabbas, Mt 27,16f ? Apg 5,37 Simon hadde tilnavnet Zeloten (Ivrereren). Kan tyde på at han var med i bev. ved den tiden han ble kalt av Jesus, Luk 6,15. Jf "dolkmennene" som er nevnt i Apg 21,38 (=en terroristgruppe ?)

2. ROMERSK-HELLENISTISK SAMFUNNSLIV, KULTUR OG RELIGION

Anbefalt litteratur

Skandinavisk språk:

Lindeskog, G.: Handbok i bibelkundskap, kap. 10, Stockholm **1952**.

Pedersen, S. (red.): Den nyttestamentlige tids historie, kap. 1-3 og 8, Aarhus **1994**.

Reicke, B.: Kristendomens historiska bakgrund, Stockholm **1973**.

Theissen, G.: Jesusoverleveringen og dens sociale bakgrund. Et sociologisk bidrag til den tidligste kristendoms historie (tysk tittel: Soziologie der Jesusbewegung. Ein Beitrag zur Entstehungsgechichte des Urchristentums), København **1979**.

Qwarnström, R.: Nyttestamentlig tidshistoria, i En bok om Nya testamentet, Andra delen, Lund **1973**.

Engelsk språk:

Bruce, F.F.: New Testament History, **1969**.

Conzelmann, H.: History of Primitive Christianity, (tysk tittel: Geschichte des Urchristentums), **1973**.

Kee, H.C.: Christian Origins in Sociological Perspective. Methods and Resources, Philadelphia **1980**.

Küing, H.: Christianity. Its Essens and Historiy, Ch. C II,1-4, SCM Press Ltd, London **1995**.

Meeks, W.A.: The First Urban Christians. The Social World of the Apostle Paul, New Haven and London **1983**.

1. GENERELT OM ROMERSK-HELLENISTISK TID

a) Romersk-hellenistisk tid og den kristne tros utbredelse i det romerske riket

”*Hellenismen*” er i egentlig forstand og historisk sett den epoke som strekker seg fra grekeren Aleksander den stores tid (jf slaget ved Issos 333 f Kr) til romernes beseiring av Egypt som den siste av de hellenistiske statene (jf sjøslaget ved Actium 31 f Kr).

Som kulturelt fenomen kan imidlertid ”*hellenisme*” den blandingskultur som oppstod når hellenistisk kultur møtte orientalsk kultur. Kulturhistorisk sett skjedde det heller ikke noe nytt med Romerrikets «innlemmelse» i de gamle hellenistiske statsdannelsene. Begrepet «hellenismen» brukes derfor av

mange betegner like gjerne tida etter 31 f Kr som før. Mest presist er imidlertid å bruke betegnelsen «romersk-hellenistisk kultur» om denne tida.

Et interessant spørsmål er imidlertid hva som skjedde i forbindelse med romerne kom inn som dominerende politisk og samfunnsmessig faktor i de "gamle" hellenistiske områdene eller bystatene?

- Administrasjonen ble fastere.
- Veinettet ble utbygget og man slo kraftig ned på røverhorder til lands og til sjøs.
- Handel og samferdsel økte.
- Rettsvesenet ble utbedret.

Men man kan si at romerne i aller høyeste grad dro fordeler av den hellenistiske enhetskultur. Dette gjelder ikke minst den språklige enheten, dvs. at man kunne gjøre seg forstått overalt ved å tale gresk.

Litt om romersk-hellenistisk tid og den kristne tros utbredelse

Det var i det romerske verdensimperium evangeliet «oppstod» og hadde sin første utbredelse. Første gang vi støter på de romerske myndighetene er i juleevangeliet, jf Luk 2,1ff (manntallsinnskrivningen under keiser Augustus).

I evangeliene ser vi gjenspeilt noen ganger at Jesus blir «konfrontert» med de romerske myndighetene: Han måtte ta stilling til spørsmålet om skatt til keiser Tiberius (Matt 22,15-22), og han ble anklaget overfor de romerske myndighetene for å forsøke å oppvige folket (Luk 23,2).

På apostlenes tid var situasjonen den at de kristne kunne nyte godt av den jødiske religionsfrihet. De romerske myndighetene betraktet nemlig de kristne som utenlandsjøder eller som proselytter blant jødene. Hadde det ikke vært slik, kunne forholdene ha blitt vanskelige for de kristne menighetene.

Helt siden Cæsars og Augustus dager eksisterte det nemlig et foreningsforbud i Romerriket. Dette forbudet var rettet mot nye sammenslutninger. Men synagogene gjorde et unntak. Først med forfølgelsen under Nero begynte myndighetene å skille mellom jøder og kristne.

Betrakter vi evangeliets utbredelse i det romerske imperiet under ett i det 1. århundret, er vi vitne til en spesiell dynamikk: Sett fra arnestedets synsvinkel (Jerusalem/Israel), blir kristendommen der etter kort tid pga forfølgelse - bokstavelig talt - «skjøvet ut» i det romerske riket. Her ligger forholdene til rette for en forholdsvis rask vekst og utbredelse. Pax Romana - den romerske fred - og den jødiske forsamlingsfrihet (mer om denne seinere) kommer de kristne til gode.

Først under Nero, og senere fra keiser Domitians tid, begynner nettet å snøre seg sammen rundt de kristne i det romerske riket. La oss se litt på evangeliets utbredelse i den romerske verden i lys av de forskjellige romerske keiseres navn og politikk.

b) Romerske keisere, jødene og de kristne på nyttestamentlig tid

<i>Oversikt:</i>	
30/27 f Kr - 14 e Kr	Augustus
14-37	Tiberius
37-41	Caligula
41-54	Caludius
54-68	Nero
68/69	Trekeiseråret: Galba, Otho, Vitellius
69-79	Vespasian
79-81	Titus
81-96	Domitian
96-98	Nerva
98-117	Trajan
117-138	Hadrian
138-161	Antonius Pius
161-168	Markus Aurelius

(1) Keisere på Jesu tid: 0-33

Augustus: 27 f Kr - 14 e Kr

Provinsinndelingen i det romerske imperiet, slik vi møter den i NT, stammer fra Augustus. Denne keiseren erklærte også Pax Romana, som vi har sett virket som en fordel for utbredelsen av evangeliet. Jf. for øvrig tids- og situasjonsbeskrivelsen i "juleevangeliet", Luk 2,1ff.

Tiberius: 14-37 e Kr

Om denne keiseren sier Bo Reicke (s 219): Tiberius var ca 70 år gammel da Jesus ble korsfestet. Han hadde verken noe å gjøre med korsfestelsen eller den første kristne martyrs død, Stefanus. Han døde år 37 - uten å ha hørt noe om den kristne bevegelsen i Jerusalem.

(2) Keisere i aposteltiden: 33-67

Caligula 37-41

førte en bevisst hellenistisk politikk, noe som indirekte ble en årsak til evangeliets raske utbredelse. Romersk-hellenistisk politikk vakte nemlig den jødisk nasjonalisme. Noe av dette gjenspeiler seg i den forfølgelsen som vi kan lese om i Apg kap 6. Her er det Stefanus som en gresktalende jødekristen som blir stillt for retten og drept.

Forfølgelsen som her startet medførte at Jerusalemsmenigheten ble uttynnet da alle unntatt apostlene og jødekristerne med hebraisk bakgrunn ble fordrevet fra byen. Men sett fra misjonens synsvinkel var dette en fordel, jf Apg 8,1ff.

Claudius: 41-54

utviklet de romerske provinsene. I denne tiden foretok Paulus 1. og 2. misjonsreise. Claudius var gammel skolekammerat med Agrippa I og innsatte ham som enekonge i Palestina.

Nero: 54-68

er spesielt kjent for å ha gitt de kristne skylda for Roms brann år 64. Offisielle avrettelser til pøbelens fornøyelse ble da arrangert, men de kristne utenfor Rom ble ikke forfulgt. Hele forfølgelsen var et stemningsmakeri, og ikke en lovstiftet anordning mot de kristne.

Siden det er klart at kristendommen på denne tid begynte å bli en påvirkningskraft i de øverste samfunnslag og helt inn i keiserhuset, kan en anta at regjeringen og keiseren har fått større forståelse for forskjellen mellom jødene og de kristne. Og man antar at det kan være det som ble tolket som samfunnsfientlige tendenser hos de kristne, som var bakgrunn for forfølgelsen.

Tradisjonen kan fortelle at Peter og Paulus led martyrdøden under denne forfølgelsen. Under Nero startet også den jødiske krig, 66-70. Bakgrunnen for denne lå i keiserens kulturpolitikk, deriblant annet hans tendenser til oppleving av keiserkulten. Dessuten hadde prokuratoren provosert jødene med å kreve midler fra tempelkisten i Jerusalem. Jødene ble under krigen «presset sammen» til samling i Jerusalem og i trakter rundt Dødehavet, jf Massada-festningen.

Vespasian: 69-79

var en tidligere general i krigen mot jødene som ble keiser år 69. År 70 skjer det endelige støt mot Jerusalem. Templet blir brent og byen delvis ødelagt. Følgene av dette ble:

- Landet ble imperatorisk provins, og deler av det ble romerske kolonier.
- Det store råd hadde ingen politisk myndighet lenger, men ble redusert til et slags juridisk fakultet med sete i Jamnia.
- Øversteprestfunksjonen opphørte sammen med tempeltjenesten.

(3) Keisere i aposteldisiplenes tid: 67-100

Vespasian er tatt med ovenfor.

Titus: 79-81

førte et liberalt og folkelig styre.

Domitian: 81-96

stod for det motsatte av Titus - sett ut fra de kristnes synspunkt. Men politisk blir han regnet som en meget sterk og betydningsfull keiser i Det romerske riket. Den romerske statsreligion og keiserkult blomstrert under Domitian. De som ikke kunne delta i dette, var utsatt for å oppleve forfølgelse. Særlig gjaldt dette jøder og kristne. Men selv om Domitian for ettertiden blir stående som en kristendomsforfølger, var det kun under hans siste 3-4 år som keiser at de kristne ble forfulgt - og da mer lokalt og tilfeldig.

Vi vet at menigheten i Rom var utsatt, og at fengslingen av Johannes (jf Patmos) forteller at det må ha foregått en kristendomsforfølgelse på midten av 90-tallet i Lille-Asia. Grunnen var den før nevnte statsreligion og keiserkult som de kristne ikke kunne delta i. Dessuten ble det romerske forsamlingsforbudet etterhvert brukt mot de kristne.

En kan godt si at Domitians regjeringstid innledet kirkens martyrtid - som for alvor startet da Trajan og Hadrian satt som keisere. Denne tiden varte i ca 200 år. Den kulminerte under Diokletian og hans etterfølgere - og opphørte først under Konstantin på 300-tallet. «Men alle statens angrep på kirken var blott krampaktige forsøk på å redde romervesenet og hellenismen unna Galileerens seier.» (Bo Reicke)

c) Litt om romersk provinsinndeling og prokuratorer i Palestina

År 27 f Kr hadde Augustus forbeholdt noen provinser til sin egen forvaltning som keiser eller imperator (sk *imperatoriske provinser*), mens andre forble i senatets forvaltning (sk *senatoriske provinser*). Jf VEDLEGG 7: Den romerske provinsinndelingen.

Judea var blant de provinsene som stod direkte under keiserens styre. I NT møter vi for øvrig den romerske «landshøvdingen», dvs prokuratoren som eg. betyr finansagent. Prokuratoren var den romerske rikets øverste lokale myndighet i en provins, og han hadde flere funksjoner:

- Han var skatteforpakter og hadde som sådan under seg flere «futer» eller toldere for å kreve inn skatter og avgifter. De jødiske tollerne var ikke tjenestemenn, men selvstendig næringsdrivende med ansatte som foretok innkrevingen. Sakkeus (Luk 19) var tollsjef, og som sådan formann for tollerne.
- Prokuratoren var dessuten den øverste militære myndighet i en provins. En regner med at det stod ca 2 500 soldater i Palestina på Jesu tid.
- I tillegg hadde prokuratoren militær domsmyndighet - i første rekke over de militære styrkene, men prosessen mot Jesus viser at han også kunne avsi dødsdommer over sivilbefolkningen.

Oversikt over prokuratorer i Provincia Iudea (i utvalg):

e Kr:

6-9	Coponius
15-26	Valerius Gratus
26-36/37	<i>Pontius Pilatus</i> (jf rettergangen mot Jesus)
48-52	Ventidius Cumanus
52-60	<i>Antonius Felix</i> (jf Apg 24,1ff)
60-62	<i>Porcius Festus</i> (jf Apg 24,27)
62-64	Luceius Albinus
64-66	Gessius Florus

2. TREKK FRA ROMERSK-HELLENISTISK KULTUR OG SAMFUNNSLIV

Hva særpreger kultur og samfunnsform i romersk-hellenistisk tid? Hellenismens typiske samfunnsform var det monarkiske enevelde, båret oppe av en krigsmakt og et embetsbyråkrati – og omgitt av et hovedsermoniell som forgudet fyrstemaktens herskertitler og symboler.

a) Bykulturer

Kulturen var en typisk *bykultur* konsentrert omkring større hellenistisk pregede bysentra. Vi husker at det var Aleksander den store som grunnla byer som støttepunkter for gresk kultur og politikk. De viktigste hellenistiske byene blir regnet: Alexandria i Egypt, Pergamon i Lilleasia, Athen og Rhodos. I romersk tid kom i tillegg: Efesus og Tarsus i Lilleasia, Antiokia i Syria, Rom og Konstantinopel.

Den typisk greske by (polis) hadde høyhus og rette gater, offisielle kult- og regjeringsbygninger, gymnasium og teater, alt smykket med gresk inspirert kunst. Til byen hørte også et landområde. For å være fullverdig medlem av dette samfunnet, var det svært viktig for ikke-grekere å eie borgerrett (politeia) i en slik gresk by. Medborgerrett kunne en ha uten å miste sin nasjonale identitet, jf f eks Paulus som var jøde i Tarsus, Apg 22,28.

De hellenistiske byene var selvfølgelig avhengige av de ulike kongedømmene de hørte til, men de hadde allikevel stor grad av selvforvaltning gjennom rådet og senatet. Sosialt sett var borgerne organisert i ulike sammenslutninger for ulike interesser: religiøse ordener, ulike slags laug, politiske klubber, osv. Foreningen ble etterhvert et samlingssted for gresk nasjonalisme, og de ble derfor i romersk tid prinsipielt forbudt.

b) Den sosiale struktur

Handel og industri ble konsentrert i storbyene og dette skapte gjerne en klasse av *rike pengemagnater*, som i stor utstrekning drev internasjonal bankvirksomhet. Pengehusholdning slo gjennom over alt, også i Mellom-Østen. Det ble skapt et utarmet *proletariat* rundt de store byene ved at *middelklassen* skrumpet sammen.

Det fantes (selvsagt) *slaver* over alt. Behandlingen av slaver varierte. Verst hadde slavene det i gruver, steinbrudd og de som rodde innen den romerske flåten. Det kvinnelige bordellsalvene hadde det også vanskelig. Best kan

man si at husslavene og de velutdannede ”skriverslavene” hadde det, selv om de formelt var sin herres eiendom. En slave kunne også (f.eks. gjennom sin herres testamente) bli frigjort. En frigjort slave kunne da gjerne ta et navn som forbandt ham med sin tidligere husbonde.¹⁰

c) Andre særtrekk ved kultur og samfunnsliv

Vi har tidligere pekt på at hellenismen var en *blandingskultur*. Den stod for en sammensmeltning av gresk og orientals kultur og religion. Med romernes inntreden smeltet også romersk kultur sammen med den «gamle» hellenismen.

Gresk (koine-dialekten) var fellesspråk innen hellenismen. Helt fram til 200-tallet e Kr beholdt koinegresk sin maktstilling. Først mot slutten av 100-tallet ble deler av NTs skrifter, som jo var skrevet på koine-gresk, oversatt til syrisk og latin. Selvfølgelig eksisterte i hellenistisk tid også nasjonale språk ved siden av gresk i de ikke-greske områdene. Mange mennesker var altså to-språklige.

Typisk for hellenismen var også at *kongemakten i siste instans betraktet som guddommelig*. Myntbildene viste gjerne kongen/herskeren med guddommelige trekk. På baksiden var det bilde av en gud, f eks Apollo. Under kongelig overhøyhet stor bl a militæret og skattevesenet. Vi skal seinere si en del om keiserdyrkelsen og dens konsekvenser for jødene og de kristne.

¹⁰ I NT møter vi også slavene. I sitt brev til Filemon (antakelig menighetsforstander i Kolossæ) anbefaler Paulus Filemon å ta imot de rømte slaven Onesimus på beste måte. Onesimus hadde kommet i kontakt med apostelen i Rom og var blitt en kristen der. Brevet angriper ikke slaveriet som samfunnsordning, men ved å framheve medmenneskelighet og hjertelag, angripes allikevel slaveriet som institusjon ”innenfra”, ut fra den kristne brorskapstanke.

3. RELIGION OG LIVSSYN I HELLENISMEN

Av stor interesse for studiet av NT er en del idehistoriske spørsmål som: hva folk trodde på, hvordan de forestilte seg verden, hvilke tanker de gjorde seg om dette liv og det kommende, osv. Det var nemlig denne «muren» av forestillinger det kristne budskap måtte gjennom å bli et frelsesbudskap for dem som hørte evangeliet forkynt. Vi skal her konsentrere oss om to ”linjer” i den hellenistiske kultur: den filosofisk-vitenskapelige og den religiøse.

a) Vitenskap og filosofi

Noen begrep og forestillinger kan hjelpe oss til å forstå karakteristiske drag i gresk tenkning og kultur. Et svært sentralt begrep, som vi også tidligere har nevnt, er «*polis*». En polis var en bystat. En slik bystat var grunnlagt på «*dike*» - dvs rettferdighet og «*nomos*» - dvs lov. Når en borger underkaster seg nomos vinner han «*elevtreia*» - dvs frihet. Den nevnte nomos er guddommelig, og derfor kreves det også «*evsebeia*» - dvs formhet.

Rasjonalisme og sannhetssøkning

To andre viktige begrep er «*techné*» - dvs kunst (jr vårt ord «teknikk») - og «*episteme*» - dvs vitenskap. Vitenskapen oppstod i Hellas, og søkningen etter det rasjonelle, det fornuftige, førte også til rasjonalisme og dermed også til skepsis og religionskritikk. Den teoretiske interessen ytrer seg også i metafysikk - dvs en spør etter den første årsaken og etter hvordan kosmos er bygget opp og etter hvilket vesen kosmos har.

En interesserte seg for verdenshistorie og for de orientalske folkene. Oppdagelsesreisende skrev geografiske skildringer. Nye astronomiske ideer ble lansert. Matematikk og geometri, tekniske oppfinnelser og ulike naturvitenskaper fanget interessen. Medisin som fagområde blomstret. Blant annet fantes det i Alexandria en berømt medisinskole. De fleste vitenskapsgrener ble dyrket - som lærdoms historie, kunsthistorie, musikkhistorie og litteraturhistorie. På filosofiens område var det også stor aktivitet. Leksikalske verk og grammatikker ble utgitt.

Viktige filosofiske retninger

Den greske filosofien nådde sitt høydepunkt med Platon (427-347 f Kr) og Aristoteles (387-322 f Kr). Den senere greske filosofien representert av stoikerne og epikureerne (fra 200-tallet f Kr) var mer innrettet på det praktiske, og spesielt de etiske problemene. Filosofien ble framfor alt livsvisdom. Det er blitt sagt at den hellenistiske perioden ikke utmerket seg så mye for originalt skapende arbeid - som for lærdom.

Platonismen

Idehistorisk sett har platonismen øvet stor innflytelse, under renessansen stod den for den aller fremste greske filosofi. Men i antikken hadde den mindre betydning som egentlig skole, selv om platonske tanker stadig var levende på nyttestamentlig tid.

Den dualisme som man finner i Platons idélære, var i pakt med tidens anskuelser: Denne verden er kun en ufullkommen avglans av den evige guddommelige verden. Menneskesjelen hører egentlig til i den guddommelige verden, men lever i denne verden som en gjest, sperret inne i legemet som et fengsel.

Målet er derfor frigjøring fra legemligheten, og oppnås ved å erkjenne de gode, sanne og skjønne, ved beskuelse av det guddommelige – og i særlige benådede øyeblikk ved å fylles med guddommelig liv og erkjennelse (jf. ordet *enthusiasme* =det å være i Gud, være fylt av ham). Lengsel etter forløsning står derfor sentralt i platonismen. Synet på denne verden er pessimistisk. Ulike religionsformer, som ofringer, riter, osv., er av liten verdi, målt mot det enkelte menneskets erkjennelse og dyd.

Stoisisme

Mens vitenskap og forskning blomstret i Alexandria, fortsatte Athen å være filosofiens hovedstad. Platons og Aristoteles' disipler gikk videre i mesterens fotspor, og nye skoler ble grunnlagt. De viktigste er de allerede nevnte - de epikureiske og den stoiske skole. Framfor alt fikk stoikerne innflytelse i vide kretser - og det er blitt påstått at de sentrale tankene i stoicismen har vært med på å forberede grunnen for den kristne forkynnelse. Jf for øvrig *Apg 17,18* der Paulus er i samtaler med representanter for disse to filosofiske skoleretningene.

Stoisismen har fått sitt navn fra stedet skolen holdt til, nemlig i *Stoa poikile*, som betyr den brokete søylehallen. Denne filosofiske retningen ble grunnlagt av Zenon fra Kition, men utviklet seg gjennom lengre tid og fikk mange greske filosofer knyttet til seg, som f eks Kleantes, Krysippos, Panaitios, osv.

Kosmos, dvs verden, var iflg stoikerne et besjelet vesen, den var guddommen selv. Mennesket var iflg denne filosofien et politisk vesen. Den sanne statsforvaltningen, *politeia*, var kosmos sin forfatning som Guds stad. Dens lov var *logos*, dvs verdensfornuften. Mennesket var en kosmopolitt, en verdensmedborger, noe mennesket var når det levde i samsvar med naturens lover. På et seinere utviklingsstadium ble stoicismen mer religiøs, og dyder som medlidenhet og barmhjertighet ble betont. Den gresk-romerske filosof Epiktetos (ca 50-138 e Kr) så f eks på alle mennesker som brødre fordi de var barn av samme himmelske far.

Epikurismen

Epikurismen har navn fra filosofen Epikur(os), 341-270 f Kr. Iflg. Epikur var filosofiens oppgave å undersøke betingelsene for sjelelig likevekt.

Viktige forutsetninger for dette er trygghet i verden og frihet fra frykt for guder og for døden, mente han.

Epikurismen er blitt kalt oldtidens materialistiske filosofi. Den var ikke opptatt av gudelære og gudstro, eller metafysikk overhodet. Den uforstyrrede lykke var for epikureerne livets mening og mål. Det var lyst- og ulystfølelsen som skulle bestemme hvordan mennesker skulle leve og handle. Streben etter velvære stod derfor høyt.

Kynikerne

Som filosofisk skole var kynikerne eldre enn stoikerne. Det var Sokrates elev Antisthenes som stiftet skolen omkring 400 f. Kr. Navnet kommer av at skolen ble lagt til gymnasiet ved haugen Kynosarges i Athen. Sjelelig likevekt var for dem idealet. Alt som skaper behov og forstyrrer den sjelelige likevekt, som rikdom, ære, osv. bør unnviktes.

Nøysomhet, dyden og plikten stod høyt, og opprinnelig var også de også svært skeptiske overfor religion. De fremmet sin filosofi i djerve, litt snusfornuftige, men alltid lett forståelige meninger. På nyttestamentlig tid ser vi lite til kynikerne, da har stoikerne størst innflytelse.

Oversikt over de viktigste filosofiske retningene i antikken

Immanent orienterte tankesystemer	KYNISME Dennesidig moral (nøysomhet og pliktoppfyllelse)	EPIKURISME Praktisk moral (livslykke, måtehold og skjøn- somhet)
Metafysisk orienterte tankesystemer	PLATONISME Dualisme – idealverden. Lengsel etter forløsning fra den materielle verden	STOISISME Gjennom erkjennelse – frigjørelse fra det materielle. Leve i overensstemmelse med naturen

b) Hellenistisk religion

Gammel og ny religion

Også på det religiøse området lever den greske ånden videre innen hellenismen, men de olympiske gudene (slik vi kjenner disse fra Homer) tapte med tiden sin innflytelse. Allerede på 500-tallet f Kr kan en konstatere noe nytt innenfor den greske religionen - nemlig mysteriekulten. Dionysos-kulten¹¹ og den orfiske religionen¹² kunne tilby noe som den gamle

¹¹ *Dionysos eller Bacchos* var naturguden i den gammel-greske gudeverden.

¹² *Orfisismen* er navn på en gresk religiøs retning som man antar går tilbake til Orfevs. Retningen skal ha hatt betydning bl a for Platon. Man lærte at sjelen er delaktig i guden Dinyos' guddommelige natur, men også at den har en ond syndig

homerske religionen ikke kjente, nemlig udødelighetshåpet. Nå var det imidlertid mange filosofer som opptrådte med skarp kritikk av de vanlige religiøse forestillingene. Ofte var det behovet for renere og høyere gudsforestillinger som diktete kritikken, og ikke rasjonalisme. Nevnes kan også at det fantes de som ville forsøke å redde den gamle gudelæren.

Skjebnetro og fatalisme

Skjebnetroen vokste også i styrke i hellenistisk tid, og den spredte seg til vide kretser. Stoicismen tok mye av dette opp i seg og gav det litterær form. Karakteristisk kunne slike utsagn være: Skjebnen leder oss...Årsak føyes til årsak...For lenge siden er det bestemt hva du skal glede deg over og hva du skal gråte over... Det synes videre klart at antikkens mennesker i stor grad gav seg over til fatalismen¹³.

Dette kan også forklare at astrologien ble en motesak. Det blir også vanlig å sette opp horoskop. Stjernene blir da makter, tyranner over verden - ja, også over tiden. Både Augustus og Tiberius var opptatt av dette.

Her skal vi ta opp igjen tråden fra det vi foran har sagt om stoicismen. For mange mennesker ble nemlig den stoiske filosofien det mest akseptable livssyn, og den var i sin grunn religiøs. Iflg denne filosofien var altså Gud det aktive prinsipp i universet - og som besjeler alle alle elementer i kosmos.

Derfor er også Gud nærværende og aktiv i alt innenfor universet. Men denne gud, som iflg denne tankegang altså synes å være den eneste, var ikke noe annet enn naturen selv. Tilsynelatende har vi samme tankegang hos Paulus i Rom 11,36 og 1 Kor 8,6, men innholdsmessig er det en himmelvid forskjell mellom den stoistiske guddommeliggjorte natur og «Jesu Kristi Gud og Far».

Mysteriereligionene

Sin mest karakteristiske livsyttring på religionens område fikk hellenismen imidlertid i mysteriereligionene. Dette var opprinnelig nasjonale religioner, men de var blitt frigjort fra de nasjonale bånd og blandet seg med orientalsk religion.

Det karakteristiske trekkene var hemmelige riter, hemmelig lære, innvielsesritualer som rensket fra synd og skapte en mystisk forening med guddommen. En fikk da motta den hellige formelen og en fikk skue guddommen. Derved opplevde en også å forenes med guddommen, og en fikk delaktighet i udødelighet.

side. Som straff holdes sjelen fanget i kroppen – og er underkastet sjelevandringen. Gjennom askese og indre renhet kan sjelen befris fra det onde kretsløpet og vende tilbake til sitt guddommelige opphav.

¹³ *Fatalisme* (av latin: fatum- skjebne) går ut på at alt som skjer, og spesielt menneskets livsløp og tidspunktet for og måten døden skal intrefte på, er forutbestemt, enten av en upersonlig makt, skjebnen eller en guddommelig allmakt. Menneskets vilje er maktesløs i forhold til skjebnen.

Andre viktige riter var de sakramentale måltidene, som også hadde som mål å gi fellesskap med guddommen. Det var frelse som var det store mål i mysteriereligionene, og gudene ble kalt frelsere. Frelsen kunne omfatte så mye, men framfor alt tok den sikte på å gi utdødelighet. I spissen for de fleste mysteriereligionene stod en ung guddommelighet - som døde og gjenoppstod. Tilbakevendingen fra døden ble også kalt gjenfødelse.

Helt åpenbart har mysteriereligionene utøvet en spesielt dragende kraft på store skarer av mennesker. Dette har sikkert hatt sammenheng med at disse sammenkomstene, som altså inngikk som ledd i kulten, har spilt en stor sosial og selskabelig rolle. Ved disse sammenkomstene kunne slaven benke seg sammen med sin herre, ja, han kunne kanskje bli aktet høyere enn sin herre dersom han hadde sett dypere enn ham inn i guddommens mysterier.

Mysteriereligionen ser også ut til å ha hatt evne til å møte tidens religiøse lengsel og uro med deres tilbud om kontakt med gudene og det guddommelige. Vi har tidligere pekt på at skjebnetroen var utbredt. Mysteriereligionens tilhengere var imidlertid seg bevisst at de var befridd fra skjebnens spill og fra planetenes og demonenes velde.

De tre viktigste senantikke mysteriereligionene var:

- *Iris-kulten*, som sprang ut av den egyptiske Osirisreligionen.
- *Kybele-kulten*, eller Den store moderen og hennes bifigur Attis fra Lille-Asia.
- *Mithrasmysteriene*, der iransk dualisme og mytologi lå til grunn. Denne var spesielt populær i soldatkretser da den var en eksklusiv mannlig kult.

Religionsblanding og gnosisme

Religionsblandingen blorerte i den gresk-romerske verden. Fremmede guder ble ofte identifisert med «hjemmelige» guder. Alle verdens religioner ble improtert til Rom, slik sett stemmer begrepet «alle veger fører til Rom» også på det religiøse område.

Gnosisismen (av *gnosis*: innsikt, kunnskap) er en religiøs foreteelse i hellenistisk tid. Sett i relasjon til det faktum at de første kristne førte en læremessig kamp for å styre kristendommen unna gnosisismens tankemønster, er det viktig å sette seg inn i hva gnosisismen stod for. H. Leitzmann definerer gnosisme slik: «Gnosis er en foreteelse innom den hedenske synkretismen. I mangfoldige former blander den gresk og orientalsk religiøsitet og utrunder den med mystiske drag - og samtidig gjennomtrenger den med filosofiske begrep og tankeganger.»

Den gnosistiske tankegangen viste da også en utrolig sterk evne til å trenge inn i ulike sammenhenger. Den kunne dukke opp i en eller annen mysteriereligion, og den kom til å spre seg allment gjennom hellenismens religionsfilosofiske litteratur.

Gnosisismen kan karakteriseres som en dualistisk frelsesreligion. Det er en uoverstigelig grense mellom ånde verden og materien, lysverden og

mørket. Den høyeste Gud er over alle grenser opphøyd. Mellom Gud og den materialle verden finnes det en mengde mellomvesener eller «*eoner*» - som ofte har spekulative navn og er ordnet i grupper. Den øverste verden kalles ofte «*pleroma*» - fullhet eller fylde. I de lavere eonene har det skjedd et fall. Særlig har *demiurgen* begått to alvorlige synder: han har skapt denne verden og han har gitt seg ut for å være den høyeste guden.

Mennesket har som jordisk vesen demiurgens skikkelse, men sjelen er en gnist fra gudeverdenen (lysets verden). Frelsen består i at sjelen befris fra materiens bånd og vender tilbake til lysverdenen. Men for at dette skulle skje, måtte den høyeste guddommeligheten sende «*nous*» - fornuften, dvs sønnen til jorden. For at de onde åndsmakter ikke skulle kjenne ham igjen, bærer sønnen som forkledning en jordisk kropp. Sønnen får altså bare et skinnlegeme som han også dør i (jf doketismen¹⁴). Når sønnen har føllført sitt oppdrag på jorden, stiger han opp til himmelen og baner derved veg for de frelste.

Allerede i NT ser vi kampen mot en sammenblanding av det kristne evangelium og gnosismen, jf 1 Kor 8,1ff, Kol 2,18ff, 1 Tim 6,20, 1 Joh 4,2ff. Kirkefedrene førte kampen videre, og de vant den til slutt. I den nyttestamentlige forskning er det også de som har hevdet at NT er påvirket av gnosismen, det skal f eks finnes gnostisk språkbruk hos Paulus og Johannesevangeliet skal være et gnostisk evangelium. Dette siste er det lett å avvise ved å peke på hva som sies i Johannes-prologen 1,1-18 om at Ordet ble kjød osv. Dette er en tanke som er uforenlig med gnostisk tanke. Ellers kan sies at i NT (som i GT) er Gud skapelsens Gud, og ved siden av Kristus som Guds inkarnerte sønn, finnes ikke plass til noe mellomvesen.

Keiserkulten

Nok et viktig trekk i hellenismens religiøse univers må vi få med oss, nemlig keiserkulten. Helt siden Aleksander den store dager hadde dyrkelse av herskere blitt «på mote» i den hellenistiske verden. Framfor alt sto Aleksander selv fram som den guddommelige for ettertiden. Ny næring fikk denne type gudsdyrkelse når Augustus med sine veldige bedrifter innledet en ny tidsalder for Imperium Romanum. I Lilleasia feiret en hans fødselsdag som nyttårsdag. I rikets østlige provinser ble det bygd templer for Rom (som ble gudinne) og for Augustus.

Denne kulten, som altså inneholdt troen på keiserens makt til å gi fred til folkene, ble den ideologi som kunne gripe folkenes sinn og holde sammen det svært forskjelligartede og sammensatte Romerriket. Keiserkulten ble altså livsnødvendig som en del av det «lim» som skulle til for å holde dette veldige rike sammen.

Spenningen mellom herskerkultens ideologi og kristen gudstro kom til å resultere i langvarig maktkamp. For de kristne var keiserdyrkelsen en

¹⁴ *Doketisme* (av gresk: dokeo= skinn, å synes, tilsynelatende) er en kristen læreretning fra begynnelsen av 2. årh. som benektet at Jesus var Guds sønn fra evighet av.

vederstyggelighet, og deres vegring for å delta i denne, ble en av hovedgrunnene til at de kristne opplevde forfølgelse fra statens side.

c) Litt om evangeliet og hellenismen

Når evangeliet ble ført ut i den romersk-hellenistiske verden av de urkristne misjonærene, møtte de en uvanlig lydhørhet. Positivt og negativt var marken beredet for evangeliet. Agne Nordlander stiller i sin bok «Korsets mysterium» spørsmålet om hva det var som gjorde talen om korset til et slikt glederikt og frigjørende budskap i det romerske riket. Om dette sier Nordlander¹⁵:

Hva var det som gjorde talen om korset til et slikt glederikt og frigjørende budskap i det romerske riket?

Budskapet om den korsfestede Kristus var anstøtelig for jødene og uforstand for hedningene, 1 Kor 1,23. Likevel gjorde Kristus et storslagent seierstog gjennom Middelhavs-landene i de første århundrene av vår tidsregning. Ja, en kan si at det lyktes for den kristne tro å erobre det romerske verdensrike innenfra i løpet av 300 år.

I utgangspunktet hadde Kristus og hans apostler alle odds mot seg. Av hans menn var de fleste ulærde og av ytterst enkel herkomst. Ser vi med en historikers øyne på den overflod av sekter og mysteriereligioner som florerte på denne tiden, er det vanskelig å forklare hvordan kristendommen fikk slik enestående fremgang. Vi vil i stedet nøye oss med å undersøke hvilke grunnleggende behov og hva slags nød det kristne gledesbudet tilfredstilte i den hellenistiske verden.

Den store eksperten på kristendommens tidlige historie, Adolf von Harnack, som også var grunnleggeren av den liberale teologi, hevdet at kristendommen seiret fordi den var en tenkende og etisk religion. I tiårene før Jesu fødsel var viktige livssynsspørsmål av forklarlige grunner blitt særlig aktuelle i landene rundt Middelhavet. Det gjaldt spørsmål om livets mening og universets ytterste natur, om rett livsførsel og en verdig død, og fremfor alt om et evig liv. «Spørsmålet om frelse» opptok menigmanns tanker. Utilfredsheten med dette liv var stor. Ingen religion syntes å kunne fremby noen bedring. Døden triumferte likevel til sist. Noen har karakterisert denne tiden som besatt av dødsfrykt. Menneskene opplevde seg som brikker i skjebnegudinnens, stjernebilders og lunefulle guders spill. De var fanget i håpløshet, meningsløshet og en ubestemmelig, men alt gjennomtrengende følelse av skyld.

Den romerske statsreligion og ulike filosofiske retninger som stoicismen og epiureismen hadde mistet grepet på folket. De nøklene til forståelse av universet og menneskets vesen som de førte i marken, passet ikke lenger. De åpnet ikke lenger dører til kunnskap, og deres løsninger fungerte ganske enkelt ikke lenger. De var ikke mer i stand til å fylle dype intellektuelle, sosiale, moralske og religiøse behov, eller til å avhjelpe den eksistensielle nøden. Denne religiøst-eksistensielle nøden kan gjengis med stikkordene dødsfrykt, håpløshetskjenne, meningsløshet, følelse av å være fanget og mangel på livs- og handlingsprogram.

Vender vi oss så til apostlenes misjonsprekener, finner vi ytterligere ett nødsmoment som apostlene appellerte til. Det var menneskets synd og skyld. Ganske ofte kan en i eksegetiske fremstillinger møte den oppfatningen at syn og skyld bare var aktuelle emner for tilhørere med en jødisk referanseramme. Tilhørere med en hellenistisk religiøs bakgrunn derimot skulle være mer preget av døds- og fangenskapsproblematikken. Jødene var fostret med «thoranden» som som rettesnor. For en jøde gjaldt det å bli erklært rettfærdig i den kommende

¹⁵ Jf. A. Nordlander: Korsets mysterium, Oslo 1984, s. 240ff.

dommen som snart skulle gå over hele verden. Det glade budskapet for ham var derfor syndenes forlatelse, rettfærdiggjørelse og frelse fra Guds vrede i dommen. Gledebudet for grekere og romere derimot bestod i tilbudet om evig liv, frihet og håp.

Ingen vil bestride at det fantes markerte forskjeller mellom jødisk og hellenistisk verdensanskuelse. Men det ser ikke ut til at apostlene forutsetter at spørsmålet om synd og skyld måtte avskrives for ikkejødernes del. Analyserer vi Paulus' misjonstaler til hellenister i Lystra, Apg 14,15-18, i Aten, Apg 17,22-32 og i Tessalonika, 1 Tess 1,9-10, finner vi tre temaer i disse: 1) gud som skaper av himmel og jord. 2) Jesus fra Nasaret som Guds Sønn, oppstått fra de døde. 3) Fremtidshåpet, med Jesus både som dommer og som reningsmann fra verdens dom. Appellen til omvendelse kommer i forbindelse med det tredje punkt.

Som vi ser, inngår både domsperspektivet og omvendelsesmotivet i forkynnelsen både for jøder og hedninger. Både jøder og hedninger er utgått fra Guds skaperhånd. Begge er kommet bort fra den guddommelig opptrukne livplan og taper målet. Begge trenger derfor å omvende seg og ta imot syndenes forlatelse. Dette viser oss at apostlene så på spørsmålet om menneskenes identitet og skyld som særdeles viktige tilknytningspunkter ikke bare hos jøder, men også hos hedninger.

Konklusjon: Ordet om korset vendte seg til tilhørernes trang til å finne sin identitet, sitt virkelige jeg. Dette jeget hadde utgått rent fra Guds skaperhånd, men det var blitt tilsølt og forurenset og var kommet langt bort i det fremmede landet. Hindringen for å finne hjem igjen, skylden, var tatt bort. Vend derfor om og kom tilbake til din Fars hus. Døden du er så redd for, er overvunnet. Kristus er stått opp fra de døde. De onde åndemaktene som har holdt deg fanget, skjebnebundet og meningsløst, har mistet sin makt. Du får din frihet tilbake. Du får tre inn i et liv som ikke engang døden kan tilintetgjøre, og som derfor er meningsfylt. Dette livet følger en høytstående etisk plan, virkeliggjort av Jesus. Det nye liv omfatter «alt som er sant, alt som er edelt, rett og rent, alt som er verd å elske og akte, all god gjerning og alt som fortjener ros», Fil 4,8.

Vedlegg:

1. Israels landskap i tverrsnitt
2. Landskapsinndelingen på Jesu tid
3. Den gamle israelske kalender
4. Tempelbygget og tempelområdet i Jerusalem
5. Oversikt over Herodes' dynasti
6. Den romerske provinsinndelingen